

84(2=634.4)
У49

УЛУГ-ХЕМ

№4

2016

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЛИТЕРАТУРАЛУГ СЕТКУУЛУ

16+

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЛИТЕРАТУРАУГ СЕТКҮҮЛҮ

1946 чылдың август 25-те
үндөзилетинип тургустунган

Кол редактору Эдуард Мижит

№4 (90) 167

КЫЗЫЛ — 2016

С (Тув.)
У-47

Хөй-ниити редколлегия:

А.А. Даржай, Ч.Ч.-Д. Ондар, Л.С. Мижит,

И.П. Принцева, С.М. Ондур, Л.Х. Ооржак, С.С. Монгуш

Сеткүүддүң тургузукчузу: Тыва Республиканың культура яамызы. Россия Федерациязының парлаалга болгаш массалыг медээлер чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгаларны сагыырын хынаар база бүрүткээр Тыва Республиканың девискээр эргелелинге сеткүүдү 2009 чылдың ноябрь 2-де бүрүткээш, ПИ №ТУ 17-00015 деп дугаарны тывыскан.

Чогаалдарның компьютерге ийи интервалга парлаан саазында хоолгазы биле электроннуг хоолгазын катай хүлээп алыр.

Авторларның бодалы редакцияның туружу-биле дүтжүрү албан эвес. Сеткүүлге үнген чогаалдарны дүжүрүп парлаарда, “Улуг-Хем” сеткүүлге парлаттынганын айтыры албан.

М 4702580600 без объявл.
24-13-2004

© «Улуг-Хем» сеткүүддүң редакциязы, 2016 г.

© ООО «Кооператив «Журналист», 2016 г.

ШҮЛҮКЧҮНҮҢ ЧЫРЫК АДЫНГА

Хүндүлүг номчукчу! Тыва Республиканың 2016 чылда литературлуг улуг болуушкуннарының бирээзи — Тываның салым-чаянныг, сураглыг шүлүкчүзү Алексей Бегзин-оол аттыг республика чергелиг поэзия мөөрейи болган. Мөөрейни Алексей Бегзин-оолдуң ажы-төлү «Улуг-Хем» сеткүүдүң, «Шын» солуннуң база кожун, суму чагыргаларының деткимчези-биле эрттирген. Мөөрейге Тываның хөй санныг улуг назылыг-даа, аныяк-даа шүлүкчүлери боттарының чогаалдары-биле киришкен. Ооң түңнелдерин август айда Кызыл-Мажалыкка байырлыг байдалга үндүрүп, аңаа немей Алексей Бегзин-оолдуң шүлүктөрүн номчуп күүседир уран номчулга мөөрейин база эрттирген. Тываның янзы-бүрү булуңнарындан келген хөй санныг киржикчилер ынак шүлүкчүзүнүң чогаалдарын сагыш-сеткилиниң ханызындан бедик хөй-аыттыг күүсеткен. Уран номчулга мөөрейиниң чүгле тиилекчилеринге эвес, а киржикчи бүрүзүңге шаңнал-макталды, үнелиг белек-селекти Алексей Бегзин-оолдуң ажы-төлү кымны-даа хомудатпайн, тывыскан.

Поэзия мөөрейинге киришкен шүлүкчү бүрүзүңге байырлыг бижиктерни база тывыскан. Ам сеткүүдүң бо дугаарынга Алексей Бегзин-оол аттыг республика чергелиг поэзия мөөрейиниң тиилекчилериниң чогаалдарын чырыдар-дыр бис. Олар кымнарыл дээрге, шүптүзү аныяк шүлүкчүлөр Алдынмай Саган-оол — I-ги чер, Эрес Кол — II-ги чер база III-кү черни үлешкен Ангелина Ондар биле Альберт Маадыр-оол олар-дыр.

Эргим ынак ачазы, Тываның сураглыг шүлүкчүзү Алексей Бегзин-оолдуң чырык адынга тураскааткан республика чергелиг мөөрейни болгаш уттундурбас поэзия кежээзин бар шаа-биле кызып тургаш, солун, чараш, бедик деңнелге эрттирген ооң

ажы-төлүнгө тыва литератураның болгаш тыва чогаалчыларның мурнундан өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис!

Ук мөөрейниң тиилекчилеринден аңгыда, бо дугаарда Март-оол Ховалыгның «Идегел» деп тоожузунуң уланчызын, үр үе иштинде сеткүүлдүң арыннарынга парлаттынмайн турган чогаалчы Сергей Норбунуң чечен чугааларын болгаш проза-шүлүктерин база «Чаа аттар» деп кезээвисте аныяк чогаалчы Байыр-Мөңгө Банданның чечен чугааларын Силерге бараалгаттывыс, хүндүлүг номчукчу.

Эдуард Мижит,
«Улуг-Хем» сеткүүлдүң кол редактору,
Тываның Улустуң чогаалчызы

Март-оол Х О В А Л Ы Г

ИДЕГЕЛ

Тоожу

(Уланчызы. Эгези 2016 чылдың 2-ги дугаарында)

ЧЕДИГИ ЭГЕ

«Тывада-даа, Россияда-даа кадайы чок эр кижиниң кежээ чааскаан артып калгаш, кылыр чүвези чүл?» деп айтырар болзувусса, харыызы чаңгыс — эштерин кый деп аар. Эзир-оол кымны-даа бажыңынче эккээр хөңнү чок турган. Оон үзүлбейн кээп туруп бээрлер болгай. А хосталып келген соонда, Эзир-оолга чурттап олулар бажыңы — чааскаан дыштанып алыр өртээли апарган. Төрелдеринге безин кайда чурттап олуларын айтып бербезин кызыдар турган. Эзирниң дуңмазы бир катап акызының бажыңынга келгеш: «Чурттакчылары чок ортулук дегдир аа! Эмин эрттир ынчаар өөрөнме, бодуңнуң дыжың харап амдажый бээр сен, мистер эгоист!» деп акызын ызыргалаан.

Эзир-оолдуң шагда олуруп чорупканының дөзү — демги хайлыг кафеже айбылапкан кижги, Эзир-оол домзактан хоста-лып турда, ону Эзирниң ам мунуп алгаш чоруп турары кылагар машинанга келгеш, уткуп алган. «Эртежик, УДО-биле хостап аар дээрге, база ынавас, аттыг кижги-дир сен ала! Могаттынып турары ол деп боадым!» деп, ол кижги шенээн хевирлиг Эзир-оолче дорт көрүп айтырган. Эзир-оол: «Чок, акым! Силерге хомудал чок. Боттарывыстың арыг эвес кылган ажылывыс ышкажыл, силерде кандыг буруу турар боор. Демги өскүс эрни университетче кирип каан деп сураан база дыңнадым. Четтирдим, ол дээш». Ол кижги чолаачызынга: «Каям! Бир шөлээн черже халды берем» дээн. Кажан чолаачы Кызыл — Шагаан-Арыг аразында оруктуң Ийи-Тал көвүрүүнүң кыдыында хем эриинге халдып кээрге, ол кижги Эзирни ажык көстүп чыдар аяңче эдертип алгаш барган. Ийилээ арткаш, ам кээп сигареттер уштуп келгеш, Эзирге сунгаш, оон боду база кыпсып, сорбушаан мынча дээн: «Кара аяк харылыгы — сени кайын анаа салыр ийик мен. Кызылда тос каът бажыңда ийи өрээл бажың садып калдым. Хоорайга баргаш, бисти чедирип кааш, бо машинаны база мунуп аар сен. Документилерин эртен офиске келгеш, ап аар сен. Бо-ла-дыр, сеңээ өрелиг кылдыр арткан турган мен. Ам шыдаар шаам бо-дур» деп, ол кижги таакпызын өжүргеш, ооң артыын шыкка хөөй идип кааш, Эзир-оолче, «чүү дээр ирги?» дээнзиг, көрген. «Четтирдим, акым! «Улуг аалга» турумда, кирип турган дузаңар дээш база» деп, аныяк эр шын-на сеткили-биле четтиргенин илереткен...

Эзир-оолдуң сактыышкыннарын эжик коңгазы үзе шаапкан. «Ойт! Ол ам чүзү апарды? — деп, Эзир-оол элдепсинген. Чүвени канчап билир» дээш, Эзир-оол чүвүрүнүң артыкы шазынче пистолетти суп алгаш, кылаштап баргаш, эжикти ажыдыпкан. Эжик аксында бо-ла кадайы-биле алгыжып алган кээр эжи Орлан карактары дээрбектели берген чыртайтыр хүлүмзүрүп турган. Эжи кирип кээрге, Эзир-оол кресложе олурарын чалааш, чемненир өрээлден шай кудуп эккелген. Орлан шайны аас дээш: «Кайы хире чоруп турар?» деп шаг чок айтырган. Эзир-оол: «Ажырбас. А сен кандыг салым-биле мында чорууруң ол?» деп удур айтырган. Орлан шайын салып кааш: «Таакпылап

болур бе?» деп дидим эвес айтырган. Эзир-оол эжиниң мурнунда журнал столунга таакпы кактаарны салып кааш, балкон эжиин шала кылдыр ажыдып каан. Дүнеки Кызылдың шиилээн-шаалаан даажы дыңналгыр апарган. Орлан таакпызын бир-ийи бурулаткаш: «Ол-ла-дыр ийин харын. Бажыңым доозуп алдым. Инээм төрүүр чеде берген. Эрген-кежээ бызаа манап турар. Бо кадай иштиг апаргаш, кылыкты дам барган. Бажың доосканын демдегеп, тудугжулар-биле бичии ижипкен кижин мен. Чанып кээримге, киирбеди шээй. «Аваң сугдан барып чыдып ал!» диди — дээш, таакпызын харамдыгып тырткылаан. Эзир-оол Орлан-биле бичии тургаш, дыка эджержир турган. Эзир-оол олуруп чоруптарга, Орлан шериг чоруй барган турган. Чоокта чаа ужуражып келгеннер. Эзир-оолдуң бажыңынга ийи-чаңгыс келгилээр, оон база сураг баар. Эрлер телевизорже кайгап алган олурганнар. Дүнеки медээлер эгелээн. Диктор: «Японская компания «Тойота» выпустила эксклюзивную партию автомобилей..» Орлан дыңнап олуруп-олуруп: «Аар өртектиг машиналарны та кандыг улус мунар боор чүве. Мен оода «Жигулиниң» сөөлгү моделин садып аар дээш, чадап калдым. Машина хамаанчок, таптыг арага садып ижер көпей безин тыппас» — дээш, эжинче чылганып көргөн. Эзир-оол чемненир өрээлче базып киргеш, соодукчудан шилде арага, ийи борбаксымаар дашкалар тудуп алган кылаштап келген. Армян коньякты үлей куткулааш, эжинге бажы-биле имнээн. Орлан дашканы алгаш, өөрээни аажок хөөрээн: «Арага база ижер-дир сен де-даан. Мен сени дегбес кижин деп бодал... Азы чүү болду? Кадайлыг апардың бе?» дээш, тадыладыр каттырган. Оон адыш ишти хире бопугур дашкада коньякты шуптузун водка ишкени дег хары угда ток кылган. «Эх! Арага безин таптыг ижип билбес болгай бис, коньякты канчап ынчаар ижер боор» деп, Эзир-оол иштинде бодангаш, дашказын адыжынга чылыдыр тутпушаан, коньякты чыттап, таныжып, оон бичиилеп ижип эгелээн. Коньяктың хөй чылдар иштинде шыгжаттынып чытканы доскаарның амданы-биле быжа берген виноградтың амданы каттышкаш, бир тускай апарган. Бичиилеп ижерге, организмге эзиртир суксун чоорту тарап эгелээн. Ишти изип, дыка сертек апарган. Орлан ийи дугаар дашканы боду кудуп,

ток кылган соонда, хенертен Эзир-оол хөөрөп эгелээн: «Харын эки чурттап олуар кижини шээйи сен, брат! Чон мурнунга арын-нүүрүң база арыг, херек үүлгөткөн эвес сен, эки-багайдаа болза, үндүр-киир ойладып олуар кадайлыг. Каш уруглуг ийик сен?» Орлан кайгаанындан сергеш дээн карактары-биле Эзир-оолче көрүп, чүглө: «Ийи!» — дээринге өй болган. «Көр даан сен! Кажыыдалга таварышкан эвес, чүү дээш мынчап арагалап чоруур боор? Караңгы чуртталга солун чүве-дир бе? Мен ол караңгы чуртталгаңарны «улуг аалга» «во!» кылдыр көрүп алдым, — дээш, Эзир-оол салаазы-биле боостаазын үзе көргүскөн. — Ындыг караңгы чуртталга бис ышкаш аныяк эрлерге солун чүнү-даа эккелбес. Кокайлар чуртталгазы-дыр. Өг-бүлелиг кижини хүн бүрүдө өөрүүр. Ажы-төлү дээш, багай кадайы дээш».

Эзир-оол чугаазын үскөш, коньякты бичиилеп иже берген. Орлан улуг тынгалаш: «Ийе, шын, эжим! Оозу ындыг харын, ынчалза-даа бодун амыдыралың туда бергеш, көрө бээр сен». «Көөр чүү боор? Чурттаар ол-ла, шыдавыже чурттаар, амыдыралдың берип турары өөрүшкүлериңиң шуптузун алып, четтигер!» деп, Эзир-оол катап база чугаакыр байдалынче кирип эгелээн. Ол черле ындыг кижини — ижипкенде, хөөрээри аажок. Билбес кижини болза, ону чугаакыр деп билип алгаш, эртенинде, элээрде, чүве ыттавастап каарга, аайын тыппайн баар. Ийи эжишки сула салдынып, хөөрежип эгелээннер. «Акша чок. Ажыл чок. Кандыг амыдыралдың өөрүшкүлери?» «Амыдырал өөрүшкүлери албан акшадан хамааржыр эвес!» дээш-ле, ийи эжишки бичизмнде, Сукпак ындынче элезиннерге тергелиг барып, ойнап хүнзээш, кежээ чанып олургаш, хүнезинненип алганы хлевин амданнанып чип чораанын, парктың сеvingе канчаар балыктап, чайын парктың чодураазы быжа бергенде, диштерин карартыр чыып чип чораанын, оон Орланның кузуп турганын-даа сактып, элээн хөөрөшкөннер. Коньяк төнө бээрге, такси дозуп алгаш, дүнеки клубка келгеннер. Даң адып олурда, Эзир-оол эзирээш, кылаштай албас апарган эжин таксиден арай деп көдүрүп алгаш, үнүп келген. Подъезд эжиинге чедир каш базым арткан турган. Ол аразында бир-ле кара хептиг аныяк кижини оолдарның чаны-биле эртип чыда, карбаш деп

кааш, оон сайгылгаан чырыындан дыка дүрген ырадыр арлы берген. Эзир-оол кезек кылаштап бар чыда, олура дүшкен. Сактырга, быкты аарташ дээн ышкаш болган. Аргажок эзирик Орлан база меш кээп дүшкен...

СЕСКИ ЭГЕ

Эртенинде: «Эзир-оол эмнелгеде бергедеп чыдар, ооң дириг арттары-даа берге, дириг артса-даа долу кижичи болуру чөгенчиг. Инвалид кылдыр артса, экизи-ле ол» дээн чугаа Дозураштын кулаанга база чеде берген. Баштайгы дээрезинде уруг эмнелгеже дап берген, ынчалза-даа чоорту бажынга кирген бодалдарындан ынаар баар күзели өжүп бада берген. «Хей ыйнаан че! Ам база бир чидириг көөр дээн эвес. Ынчалдыр-ла: «Ооң мурнунда ашаан хозуп чораан, ам бо үеде ашаан Бурган алгаш барган өөдежок херээжен» диртип, улуска көрдүрбейн чорааш. Чаяан болуп, дириг, бүдүн-бүрүн артып, таптыг аныяк-чалыы кыска таваржы бээр-ле болзун-ам!» деп, Дозураш иштинде бодап олурган. «Машиналыг дядя ам кээр бе?» деп, уруу айтыртынып туруп бээрге, шыжыга бергеш: «Та! Болзун че!» деп үзе шаап каан. Бичии Дарый думчуунуң үттери улгадып, хорадаксай бергенин көргүзүп шаг болган. А бичии оглу харын ол «анчыг дядя» көзүлбейн барганынга өөрээн хевирлиг болган.

Эзир-оол комага ийи хүн чыткан, хөй хан чидирген болган. Орлан ынчан мыякталдыр ижип албаан болза, база ажырбас ийик: эмчиже ол дораан дыңнадыпкан турган болза. Эзирниң чанынга колдуунда авазы хонуп турган. Херелмаа угбай чаңгыс оглу дээш ийи хонук карак шиммээн. Үш дугаар хонуунда эмчилерден дилээш, огулга камгалап кылдырып, ном номчудар деп барган. Өөнүң ээзи Алексей Түлүшович Чадаананың Алдыы-Хүрээзинден улуг башкы чалап эккелген. Чалаттырган башкы оол эмчи даштынга келген машина иштинден үнүп келзе-ле, узуну-даа аажок болган. Орааттынып алган кызыл хептиг, арын-шырайы шала орустарзыг, чүзүнү сарыг кижичи болган. Аары аажок тускай барбазын көдүрүп алгаш, Алексей Түлүшовичиниң соондан базып кире берген. Башкы Эзир-оолду

шинчилеп көргөш: «Ажырбас! Шыырак езулалдан кылып бээр мен, узун назын номундан база номчуур херек!» дээш, чыдар кижиниң ава-ачазынга ам дораан садар чүүддер даңзызы бижип берген. Дүштекиниң 12 шак турда, башкы езулалын эгелей берген. Реанимация ишти артышсып келген. Оон узун назын номун база номчаан. Хүлээлгезин күүседип кааш, башкы сөөлгү чагыгларын берген: «Ам ажырбас боор, чурагай аайы-биле бо чылын тыны быжыг кижидир. Херек бергедей берзе, меңээ чугаалаар силер. Оглуңарның сегип үнеринге бүзүрөп, эки тейлеп олулар силер». Башкы чоруй барган соонда, үр-даа болбаанда, Эзир-оол караан ажыдып келген. Шажын-чүдүлгениң хуулгаазын күжү кончуг, ие кижиниң күзели күштүт. Аныяк эр өлүмнүң кара аспаанга алдырбайн барган. Оглу деткерлип кээрге, хөөкүй иениң өөрүүрүн чүге деңнээр! Ынчанмайн канчаар — баштай божааш, манап чораан төлү дээш Херелмаа үргүлчү сагыш аарып-ла чоруур турган. Уруу дээш шоолуг хөлзевес, оозу ачазы ышкаш кевин херекчок чүве дээш сагыжы аарып чорбас, а оглу ыңдыг эвес, бир-ле кижидээш човалаңга таварышкан боор, шынчы болурун кызар. Каш хонганда, эмчизи Эзир-оолду анаа палатаже шилчидипкен. Аныяк эрниң кадыы экижип эгелезе-даа, кезиешкинниң сорбулары мага-бодунга артып калган, бир бүүрөөн база ал кааптар ужурга таварышкан. Ачазының дилээни-биле эмчи оолду эң эки палатага чыттырып каан. Чүгле ийи кижиде чыдар. Телевизорлуг, соодукчулуг. Алексей Түлүшович эмчи-биле чугаалажып тургаш, оглунга тускай ажаалданы база чедип алган. Эзир-оол миннип кээрге, чаңгыс палатада бир акый-биле чыдар болган. Ол акый аңаа сөөлгү болган болуушкуннарны хөөрөп берген: авазының ооң чанынга дүн-хүн чок олуруп турганын, ачазының кызымаан, дуңмазының ол тумбочка кырында чечектер эккеп каанын... Эзир-оол эмнелгеге бир ай чыгыгы болган. Кежээлерде акыйның солун чугааларын дыңнап, хүндүс «Кым-на кээр ирги?» деп манап чыткан. Авазы, ачазы, дуңмазындан өске кээр кижиде чок болган. Ийи-чаңгыс Владлен көстүп кээр. Эжи сөөлгү медээлерни колдуунда телефон таварыштыр дамчыдып турган. Бир кежээ дээр бүргээрге, кестирген чери анаазындан артык аарып туруп бээрге, Эзир-оол аакталып кылаштап туруп

берген. Чанында чыткан акый оолдун аарыын оожургадыр сагыш-биле туруп келгеш, чугааланган: «Даштын бүргеп тур, мындыг кежээлерде бо бут кежээлеп эгелээр. Сынган соонда, шын эвес экирип калгаш, оон катап каданнаан бут-тур ийин бо. Ам та каш дугаар кезип турар улус бо — дээш, орунга олура, бүдүн суйбавышаан уламчылаан. — Эмчилерде-даа чүү боорул аан, кижиге бодунун бачыды-биле ажылдап алыр чүве ыйнаан. Та чүнү үүлгедип кааш, ам ооң ажыын ажып олурар ашак мен» дээш, акый Эзир-оолче көрүп, хүлүмзүрөөн. «Силер ышкаш эки кижиге чүнү үүлгедир деп силер» деп, Эзир-оол чигзинген. «Оо! Үүлгетпес боор бе! Аныяамда база тургулаан — деп, акый бир-ле чүве чугаалаар ышкаш боорга, Эзир-оол үзе кирбейн, дыңнаалай берген. — Кадай-биле ам чээрби ажыг чыл чурттап тур бис. Үш ажы-төлдүг. Улуг оглум аңгы өг-бүлелиг. Артканнары школада сургулдап турарлар. Улу чылдыг мен. Удавас дөргөн сестээр мен. Хып дээн чалыгы аныяамда кыстаарым аажок чораан. Чоруум чогуңуру база аажок. Бо-ла бир чараш кысты ылдыртып алган турар мен — дээш, акый оолче, арай эпчоксунган дег, көргөш, чушкунуун дырбаан. — Өгленип алгаш, соксап каар боор мен деп бодаан, кайда дээр сен. Бичии-ле бо кадай карактавайн баарга, частыргылапкаш баар турган мен». Эзир-оол шагда-ла сонуургап турган айтырыын ам акыйга салган: «Чаңгыс кадай четпес чүве бе? Чүге-ле, чашпан баштаан өшкү дег, халыыр боор чүвөл аан?». Акый оолче-даа көрбейн, туруп, термостан шай кудуп алгаш, тумбочка иштинден быжырган пирожкилер уштуп, Эзирге «ап чи» дээн хевирлиг имнөөн. Эзир бажын чайза-даа, туруп, акыйның изиг сүттүг шайын кружкага кудуп алган. Кезек дайнанып олура, ашак: «Кым билир дээр сен! Чараш кадайлар көрүп каанда, дөмей хей боор чүве-дир ийин — дээш, бир караан баскаш, уламчылаан, — Чогум чаңгыс кадай база ажырбас болбайн. Күзээр болза, таптыг тааржыр кижизин тып алгаш, чүгле ол кижиге-биле тааржып, билчип чоруй баар болза, база ажырбас. Мен ам арай шын эвес эгелеп алганым ол ыйнаан. Кижиге болуру чажыңдан дээр, чаңгыс катап ынакшылын тып алгаш, үнелеп чурттап чоруй баар таварылгалар база турар чорду. Көрүп-даа чор мен. Мен силенейнип халып тургаш, чедип

алган чүвем бо-дур. Бурган мени ам дыка сиилеңейнип маңнап турбайн, кадайын камназын дээш, ынчап кааны ол ыйнаан. Багай кадайым бар болгаш, ажырбайн-дыр мен харын» дээш, акый будун суйбагылааш, таакпылап аар дээш, үне берген.

Ол чугаа соонда Эзир-оол сөөлгү үеде бо-ла боданы бээр чүүддерин катап-катап, ханы-ханы бодаар, үйгү-даа удувас апарган. Чүнү кылып, канчаар чурттап чорааныл? «Кончуг эрлер бис» дээр эш-өөрлүг болуп, оларның аразынга безин кончугларның кончуу болуп чоруп турган. «Дорт базар», «чааскаан чүктээр», «төндүр кылаштап каар», «авторитет», «крутой» дээш оон-даа хөй сөстөрни эш-өөрү, орден-медаль кадап берип турар ышкаш, чугаалаарга, шынап-ла маадырлыг чорук кылган чүве дег бодун алдынып чораан болгай. «Мээң чуртталгаже мындыг көрүжүм кажан тыптып келди? Кажан, канчап бир дугаар частырыгылыг базым кылдым? Оон эгелээш-ле, частырыглар кыр-кырынга немежип-ле, чаңгыс чуулган даштан баткан көшке ышкаш, чуртталгам база ынчап барган ышкаш. Херек кырында кижилерге херек эки чүнү кылып каан мен? Чүтле улуска күш дөгеп, «крыша» деп үен-даян сөске даянып алгаш, улустуң кызып-кылайып тургаш, ажылдап алган акшазын ап, хөрээм өңдейтип, эктим чайып чоруп турган — бо-ла-дыр мен. А биске акша төлөп турар улус, херек кырында бистен ческинип, бужурганып чоруур болгай. Ынчалза-даа арга чадаарда акшазын ай санында санап берип турар». Кара-бажыңга-даа, колонияга-даа, хосталып келгеш-даа, бодун канчаар алдынып чораанын сактып-сактып, чамдыкта шуут-ла баш сугар чер тыппайн баар апарган. Назыны-биле ажыл кылбайн, амыдыралын таптыг тутпайн, улус чүвезин мегелеп оорлап, хунаап чип чоруур улустуң чогаадып тургузуп алган дүрүмнеринге чагыртып, бот-боттарының-даа, өске улустуң-даа мурнунга кончуг кижилер кылдыр көстүксеп чурттап чоруур мелегейлерниң хөйүн канчаар. А олар ышкаш улусту кыдыындан көргөш, магадап, олар ышкаш болуксап чоруур бичии оолдарның хөйүн! Ажыл-хожул кылып, сеткилинге тааржыр кижиден тып алгаш, өг-бүле тудуп, ажы-төлдүг таптыг чурттаары оон канчап-даа дээрэ дээрзин оларга таптыг тайылбырлап берген болза. Ийе, ынчаар чурттаар дизе, кижиден хүн бүрүде ажылдап

шыдаар күш херек, сагыш човап, үргүлчү бодап чоруур өг-бүлөзи дээш быжыг туруш херек. Чаныңда сагыжыңга тааржыр кижиге бар болза, ол сени бертелерге кагбас, шылай бээриңге, даяныптар кылдыр эктин дөгөп бээр... «Тааржыр кижиге... Ынакшыла... Дозураш чүгө келбес чоор? Ынчан хей-ле телефонну өжүр идипкен мен». Эзир-оол та чүгө Дозурашты бар дыка-ла чыткан. Бичии уруу Дарыйны база сактып чыткан. Шак бо дыкпыш эмчи палатазынга чыдып алгаш, Эзир-оол сөөлгү айларда чуртталгазының болуушкуннарын база эргий бодап чыткан. Бир хүн эжи Владлен долгапкаш: «Ол драконну тып алдывыс. Суктуруп каар бе азы караңгызы-биле көрүптер бе?» деп айтырарга, Эзир-оол чүнү-даа ыгыттар аайын тыппаан. Ийе! Чидирип алган кадыкшылы хомуданчыг-ла, ынчалза-даа чаныңда бо акыйның: «Сиилеңейнип халып тургаш, чедип алган чүвем бо-дур» деп бодунуң багын билинген сөстөрүн Эзир-оол база бо-ла сактып, бодаар апарган. Кадайыңга өскерлири чүдек-ле харын, ынчалза-даа Эзир-оол ышкаш кем-херек үүлгетпээн-не болгай ол. Ынчалза-даа бо акый кайы хире кемзинип чоруур-дур. «Чеже-даа буруулуг кижиге бар болза, болур чүвө душ бооп база болу бербес болгай. Мен база хөйүнү үүлгедип, шын эвес кылып чорааным шын-на болгай» деп, Эзир-оол боданган.

Эмнелгеге чыдырда, кырган-авазы келгеш, палатаның арыг-силиин хынап, чип турар чемин амзап шаг болган. Оон огулун чыттап кааш, чоруурда: «Ол ындыг, ашаа өлүп калган, хережээннер ындыг боор чүвө-дир, чоор чүвөл ону» дээн. Ооң бодалының шаа ындыг болган. Эмнелгеден үндүрер хүнү келгенде, дуңмазы биле Даң-Хаяа чедип келген. Уругнуң чараш хаваанче бадып келген бажының дыдыраш дүгүнүң аразындан кыдырык чараш карактар чымчадыр көрүп турар болган. Эзир-оол уругларны үндүрүпкеш, эмчи-биле байырлажып эгелээн: «Буян болзун! Силерниң хуулгаазын холдарыңар эвес болза, ам мында кайын турар ийик мен, эмчи!» Кезер эмчи, сииреш аныяк эр, уаур баштактанган: «Ийе! Келгеш, соок бажыңче-даа дорт өдө халый бээр эрлер база турар. Та чүгө далажыр эрлер ыйнаан? Ам таптыг, оваарымчалыг болуңар! Менде-даа чүү боор, хүлээлгем дир ийин, ажылым, хлевим. Чогум буянныг профессиялыг

мен харын. Силерге база ону күзеп каайн. Аа! Дем бир чүве чугаалаар дээш, утгупкан-дыр мен. Силерни эккелген соонда, эртенинде бир уруг келгеш, элээн хан дужаагкан». Эзир-оол кайгай берген: «Кым? Кандыг уруг-дур?». Эмчи: «Та! Адын адап бербээн. Анализин алырга, ажырбас боорга, сордуруп алган, ол-ла. Чараш кыс-ла чорду. Меңээ ындыг кыс болза деп бодап» — дээш, эмчи каттырган.

ТОСКУ ЭГЕ

«Баък кижиниң төрелдери чаңгыс хүн чыглыр» дээри ышкаш, Эзир-оолдуң кырган-авазы суга ол хүн шупту төрелдери чыгып келген: оглу, кенни, үйнуу эжи-биле база кадайның акызы кадайы-биле. Дуңмазы: «Авам суг кырган-авам сугда» дээрге, Эзир-оол кайгай берген, чоонаада авазы ол бажың баар эвес. Машинадан дүшкеш, бажыңга кирип кээрге, даайы суг база бар боорга, Эзир-оол дыка амыраан. Николай даай болза-даа эрзиг, чээнинге дыка ынак. Аныяанда кайгал чораан дээр. Эзир-оол бичии тургаш, ачазы биле даайының кежээ маргыжып олурганын сактыр. «Ча-чаа! Кайгал-ла дээр! Сээң кайгалдап чораныңны кым көргөн боор!» деп, ачазы чуржузун кочулаан хевирлиг чугааланган. Даайы: «Хоомай деп болбас. Херек болза, көргүзүп болур» деп каан. Эртенинде Эзир-оол удуп чыдырда, ачазы соңга караан бакылап алган: «Оо! Коля кайгал кижиги дээр, шын болган-дыр көрем!» деп алгырып турар болган. Оол тура халааш, соңганы бакылаптарга, херим иштинде чаражы аажок аът баглап каан турар болган. Аътгы дедир алгаш баарын чуржузундан дилээш, Эзир-оолдуң ачазы ооң соонда чуржузун хүндүлээр апарган. Оозу, өг-бүле куруглай берген үелерде, эътти эңдере эккеп каар турган. «Ол болуушкун мээң угаан-медерелимге база бир шын эвес аян-хөөннү кирипкен чадава» деп, Эзир-оол ам боданып орган.

Төрелдер чемненир өрээлде столду долгандыр олуруп алгаш, шайлап эгелээннер. Стол кырында янзы бүрү салаттардан эгелээш, бууза, плов, конфет-чигир, чимис, быжырган хуужуурлар, боорзактар. Стол кырында чүгле арага чок. Кырган-авазы

арагага хөңнү чок, ынчангаш арага садыпкым-даа диттикпээн. Эрткен-барган болуушкуннар, амгы үениң политиказы дээш хөөрежилп, баштактанчып шаг болганнар. Кажан студент уруглар шаа-биле шайлааш, кожа өрээлче кире бээрге, улуг улус артып кааш, Эзир-оол-биле болган болуушкунну сайгарып эгелээннер. «Кылып турар херээң арай чүүлдүт эвес хевирлиг, сээң. Чоор чүвөл ону! Улус сеткили хомудадып тургаш, акша ажылдап алырга, дөмей-ле сөөлү багай шээй» деп, кырган-авазы эгелээн. «Харын! Акшаны кайыын-даа ажылдап ал болур апарган шаг ышкакжыл бо. Херек болза, мээң автомойкам ал алза» деп, ачазы авазын деткээн. «Ол сайгарлыкчылар дээр кижилерниң амыдыралы база амыр эвес, чээн! Кызып-кылайып туруңда-ла, үндүрүт, чүү кандыг дээш баар. Бичии садыглар, чөмненир черлерниң суг болза аренда дээш ана сөп алгаш баар боор чүвө, хөөкүйлерге каш чүвө артып каар». «Байыыр болза, ол объектилерниң ээлери байып тур ыйнаан харын. Оларның ынчаар акша-төгериин хавырыптар харыыңар бар эвес. Чүү чүвөл ол! Ам болзун!» — деп, Эзир-оолдуң кырган-авазы түңнөп каан. Оон ыңай ол дугайында чугаа болбаан. Чүглө кежээ авазы сугну бажыңыңга чедирип каарга үнөр деп тургаш, авазы Эзир-оолга мынча дээн: «Кижилер адын-сывын буйанныг үүлө-биле чон сактып чоруур кылдыр чурттаар боор, оглум. Ачаң шынын чугаалап тур. Өглөнип-баштанып алгаш, таптыг чурттааны дээр боор. Назы-харың база барды, чуртталгаң анаа хоозун эрте бээр. Мен сени эки үүлелиг бооруңну күзөп чор мен».

Эзир-оол кырган-авазы сугга-даа, авазы сугга-даа болган чугаалар чүглө эгези деп билеп турган. Кол шылгалда ону бункерде манап турар. Аңаа езулуг чугаа болур. «Оон болур ыйнаан» дээш, Эзир-оол чаныпкан. Бажыңыңга чанып келгеш, креслозунга шайлап дыштанып олургаш, Эзир-оол ам кээп Даң-Хаяаны сактып келген. Чаптанчыг уруг, улус чугаазынче белең-селең база киришпес, ынчалза-даа кижилер-биле чугаалажы бергенде, солун болгаш чедингир кылдыр чугаалажып билер. Дем кырган-авазы сугга уругнуң чаныңга телевизор көрүп оргаш, эскерген уругнуң тааланчыг чыды, мага-бодундан кээп турар чылыы, чараш холдары, шевергин буттары — шушту бүтү талазы-биле аныяк эрниң сагыжыңга тааржып турган.

Ынчалза-даа сагыш саарзык кылдыр Дозураштың арны, сорунзалыг чүве дег кара карактары чара киргеш турар. «Эх! Чүге-ле сагыш-сеткилимден үнмес кижги боор сен, Дозураш! Черле бирээ долгап көрейин» дээш, Эзир-оол телефонун тудуп алган. Харылзааның бир ужунда Дозураштың эргим үнү дыңналган: «Алло!» Эзир-оол мендилешкеш, оон чүнү чугаалаар аайын тыппайн барган. Телефонда Дозураштың тыныжы база чанында Дарыйның: «Кым-дыр аан, кым?» дээн үнү дыңналып турган. Эзир-оол телефонун өжүр идипкеш, даштыгаар үнүп, таакпылай берген. Чүгле балкондан бажыңче кирип кээрге, телефону алгырып чыдар боорга, халып барып, тудуп алган. Дуңмазы болган. «Канчап тур сен, акый? — деп, сактырга-ла, шагда-ла көрбээн чүве дег, айтырган. — Бис Даң-Хаяа-биле сагыш аарып олур бис...» Телефонда уругларның иткилешкен даажы дыңналган. Дуңмазының: «Канчап баар чүвөл?» дээн үнү дыңналган. «Акый! Мындаа Даң-Хаяа аалынче чанмайн барган кижги. Ам эртен аалынче бисти чалап турар аан. Баар-дыр че! Хөл кыдыында аал-дыр ийин. Дыка чараш черлер. Чайның изии эртип-даа турза, ам-даа ажырбас» деп, дуңмазы ээрешкен. Эзир-оолдуң кулаандан Дарыйның: «Кым дыр аан?» дээн үнү ыравайн туруп берген. «Четтирдим, дуңмай! Эртен көстү бээр ыйнаан» деп, Эзир балалчак харыылаан. «Ээй! Акою! Ындыг эвес сен аан! Че, харын че. Эки хонар сен, акый!» дээш, дуңмазы оожургай берген.

Эртенинде бункерге чугаа мындыг хевирлиг болган. Кезек эрлер чыгып келгеш, кофелээр кижги кофелеп, шайлаары шайлап, бар турар черниң артында бичии өрээлде чыгып келген олурганнар. Чугааны эң улуу эгелээн: «Разборка болган, ам ыңдыг чүве турбазы-биле шимченир эрлер база сагындырыг алган». Эң ортузунга олурган кижги ортузу хире назылыг, бажының мурну тазара берген эр олургаш: «Ол кижжиңни чорудупкан эрлер кымнар болган? Бистиң эрлер чурум үревес ужурлуг». Чугааны эгелээн ортумак дурт-сындан бедик даай: «Анаа чаңгыс кижги хөлезилээн болган. Эзир-оол ынаваaska, анаа суктуруп каан, бо-ла. Эзир ам дыштанып алыр-ла ыйнаан» — дээн. Эрлер шупту Эзир-оолче көрнүп келген. Эзир-оол: «Мен-даа ол-ла хевирлиг ийин, эрлер» дээн. Шупту бот-боттарыңче

көрүшкеннер. Чамдыктарының арыннарында таарзынмаан бодалдар көстүп келген. Кезек када өрээл ишти шышпың барган. Бичии болганда, столдун өске ужунда олурар арган сарыг эрниң эжинден: «Белен-селен кижии тыртпас «Беломоруң» каям, колхоз» дээн үнү дыңналырга, байдал ам-на бичии чиигеш дээн. Узунзумаар акый олургаш: «Че харын! Ындыг шиитпир туруп келзе хөңнү деп бодадым. Эзирниң кадыкшылы база хирелиг апарган. Ни ответа, ни привета кылдыр чиде халый бербейн, арнывыска чугаалап олурар брат-тыр. Эки-дир. Кожууннар оолдарыңга дыңнадып каар бис ыйнаан. Күстен бээр бичии шайлап, үдеп каар бис. Браттарны база шаа-биле утпайн чоруур. Чүү деп бодаар силер, эрлер?» дээш, акый долгандыр көөрге, тазара берген баштыг эрден эгелээш, шупту: «Ындыг болза, ындыг ийе. Тургулаар» деп чөпшээрешкен. Эзир-оол амыраар бе азы муңгараар бе деп аайын тыппайн барган. Моон артык аар-берге чугаа боорун манал, кандыг сөстөр чугаалаарын элээн боданып алгаш, келген болгай. Боду база-ла мооң мурнунда, бо эрлер ышкаш, аянын чугааланып чораан боду ам эштериниң чугаа-домаан, сөстөриниң аян-хөөнүн дыңнаарга, ол бүгү ооң кулаанга арай анчыг апарганын база эскерген...

Чүгө ону ынчаар чииги-биле салыпканын Эзир-оол билбейн барган. Чүгле машинага олуруп алгаш, чоруп олурда, чанынга олурган Владлен: «Чугааладым ийин эрлерге, сен ышкаш эрлер анаа чуртталганы база көөр эргелиг, ынакшыл база көстүп келген чүве-дир деп» дээш, эжинче хүлүмзүрүп көргөн. «Ол кымга ынакшый берген кижии мен?» деп, Эзир-оол удур сонуургаан. Владлен бодунуң бир тускай харызын берген: «Бодуң билир сен ыйнаан». Черле ындыг кижии болгай — чүве чугаалаарда, ойзу-кыйзы-даа болза, шынын чугаалаар. Владлен-биле авазы сутга халдып келгеннер. Уруглар белен болганнар. Дыка орайтаваанда, дөрт кижии Эрзин-Тес кайы сен дээш федералдыг трасса-биле шимээн чок шииледип бар чорааннар. Даң-Хаяаның аалынче баарлары ол. Эзир-оол эжин өжегээр эдертип алган — аалга баарга, улус ойнай-сылдай: «Хүрегенниң күжүн көөр» дээш, хой өзеди берзе, канчаар. Эзир-оол кижии өлүргөн дээш, домзактап чораан-даа бол, күске думчуундан хан аксып көрбээн. Аныяктар Кызылдан чаа-ла үнүп олурда, Эзир-

оолдуң телефону алгыра берген. «Алло!» — дээрге, Дарыйның үнү болган: «Экии, дядя! Кайда силер? Дуңмам: «Куклаларны албас мен» дээрге, эжим сугга бериптим» дээн. Эзир-оол арга чадаарда: «Аваң кайда-дыр, у...» деп чыткаш, харын-даа туттунуп алган. Дарый: «Авамга аржаан чоруксап тур мен дээримге, «Акша чок-тур» дээр кижидир» деп Дарый хоптанган. «Чаа! Долгаптар мен» дээш, Эзир-оол телефонун суп алган. Карааның кыдыы-биле көөрге, Владлен чыртайты хүлүмзүрүп алган кажары кончуг көрүп чораан.

ОНГУ ЭГЕ

Аалга шала кежээликтей чеде бергеннер. Шынап-ла кайгамчык оран болган. Хөл кыдыы черде. Ажып бар чыдар хүннүң херелдеринге сугнуң бырлаңнааштары кызыл-хүрең кылдыр чайынналып чыткан. Өг иштинде салып каан хүн батареязынга чырып турар сайгылгаан өткүт чырып, ырактан көөрге, өгнүң дүндүү агарып көстүп турган. Чурттап олулары шыырак хире улус болган. Эт-сеп шупту шынарлыг кылдыр көзүлген, орун адаанда чый салып каан янзы-бүрү херекселдер аразында көңгүс чаа бензин хирээзи. Орун кырында ханада азып каан тускай хөм хапта улуу аажок дуран. Дөрде плазмалыг телевизор, чанында Черниң орбитазында эдеринчилер чалгылаары тыртар кара чук херексел, башкарылга пультузу. Эзир-оол кирип олура, даштын өг чанында машина-техниканың шуптузу барын база эскерген. Кажалар улуг, мал-маган хөй болган. Өгнүң эрээзи кепка бөрттүт малчын көңгүс аныяк кижидир болган. Ам чаа-ла өзээн хоюн союп, бузуп дооскаш, от-көзүн экижидип кааш, ам олуруп, таакпызын уштуп келген. Кадайы шала чоонзумаар, ынчалза-даа аныянда чаражын ам-даа салбаан деп болур, арнында барык дырышкак чок. Карактары уруунуң дег улуг, кыдырык. Өг иштинде ийи бичии оол база олурган. Улуг улус чугаазынга киришпейн, оожум чугаалашпышаан, келген улусту сонуургап көрүп каап олурганнар. Эзир-оолдуң дуңмазы Арина чук садыг барбазында аыш-чемин, арагадарызын херээжен кижиге сунарга, ол угбай оожум ап алгаш,

чемниң дээжизин дораан от-көзүн салган. Оон тыва далган, чаа тырткан өреме, быжырган далган кырынга аныяктарның эккелген чемин немей салгаш: «Шайлап көрүңерем чаа!» дээн. Бичии оолдарга яблоктарны чуггаш, бирээ-бирээни ап бээрге, олары: «Четтирдим!» деп соңнай-мурнай чугаалааш, ап алганнар. Аалга келгеш, шыпшың кежээлерде кым дыштанмайн чораан деп. Кайгамчык кежээлер ол болгай. Пашта дүлүп каан эът, изиг-хан хайнып, улус аал-оран, ыраккы кожууннарда болган болуушкуннар сураглап, тайбың хөөрежип олурурга, кайы хире ийик! Аал ээлери ийи оолдуң кайызы күдээзи ирги деп аайын тыпшайн шаг болганнар. Владденни сонуургап турганнар. Олулар аныяк эр ол улустуң сагыш-сеткилинге дыка кирген — чугаакыр, арны ажык, топтуу аажок. Арага кударга, ишпеске, мактап эгелээннер: «Бо шагда аныяктар ишкилептер апарган, а силер ындыг эвес хевирлиг силер аа. Эр хей!» — дээннер. Эзир-оол оон эскерген: бо чер улузу танывазы азы бодундан улуг улусту «силер» деп чугаалажыр улус болган. Ол бичии оолдар-даа авазы, ачазын «силер» дээр.

Солун кежээниң соонда эртенинде аныяктар хөлге эштип хүнзээннер. Эзир-оол чаа кестирген болгаш, колдуу көрүкчүлээр черинде. Чогум дөңмек чедир сүзүп көөрге, суг эргелеткен дег чылыг, а бут адаанда элезин тааланчыг кылдыр бутту чассыдып турар. Аныяк эр эрик кыдыынга чада салыр креслога олуруп алгаш, эштип турар дуңмазын, эжи сугларны магадап көрүп олурган. Үе-үе болгаш, кока-кола ижип каап, агаарны киир тынып олурарга, шынап-ла дываажан ораны-ла. Даң-Хаяа эрик кыдыынга үнүп кээрге, уругнуң чараш мага-боду долузу-биле көстүп келген: чоонзумаар-даа бол, шевергин дорт буттары, чиңге бели, узун кара чажы, бедик эмиглери, аккыр хөрээ Эзир-оолду хөлзедип турган. Ынчалза-даа уруг катап сугже кирип, удаа-дараа эштип, колдуу-ла Владденниң чанында чоруп турган. Владден уругларны каттыртып, кезек болгаш-ла, Даң-Хаяага бир-ле чүвени чугаалаарга, оозу өөрүп харыылап каап турган. Дүш үезинде Даң-Хаяаның дуңмаларының бирээзи аъттыг халдып келгеш, «Авам чемненип алыңар диди» дээн. Аныяктар өгте кээрге, изиг даштарны бидон савага суккаш, тускай арга-биле хайындырып каан борбак эъттер кылып каан. Чаагайын

чүү дээр! Дүш соонда даштын сарайда чыдар хөдөлдирер моторну ажылдадып алгаш, телевизор көргөннер. Шала кежээликтей Даң-Хаяа кожазында аал баар херектиг апарган. Эзир-оол: «ам-даа аът мунуп албас мен» дээрге, Владлен: «Мен четкеш кээйн» дээш, уруг-биле кады чорупкан. Эжи чоруй барган соонда, дуңмазы Эзир-оолга: «Чараш кысты алзыр деп барбаан сен бе?» дээрге, Эзир-оолга арай анчыг апарган, ынчалза-даа ол кажанда-даа улус албадаар хөңнү чок чүвези бар: чажында ачазының авазын бо-ла албадап тургаш, бодунуун чедип аар чаңынга арай хөңнү чок чораан. «Аайлажып турар чүве болза, канчаар болур, ынчаар болур ыйнаан» деп, ол бодап олурган. Шаг болганда, Даң-Хаяа суг чедип келген. Эзир-оол ам көрүп олурарга, ол ийи кижиниң аразында тускай харылзаа тургустуна берген дег болган. Мооң мурнунда болза Владлен шөлээ-чөпшээрел чокка хостуг чаңнаvas турган боду, бо удаада «мээң эргем» дээн ышкаш шимченип турар боорга, Эзир-оол ам шупту чүвени билип каан. «Че харын! Мен ышкаш домзак ээзи чүвени канчаар, бот-боттарынга тааржыр аныяктар-дыр. Дуңмам ышкаш дуңмамга чүгле экини күзеп каайн» деп, удуур мурнунда Эзир-оол бодап чыткан. Эртенинде Эзир-оол дедир далажы берген. Дуңмазы база чүвениң ужурун билгени ол боор, акызы-биле чөпшээрешкеш, чыгдынып, суктунуп эгелээн. Чогум дедир чоруурда, база-ла дыка найыралдыг, өөрүшкүлүт чорупканнар. Хойну машинага диригте суп бээр дээрге, Эзир-оол кызыдыр ынаваан. Владлен: «Ажырбас, мен аайлаптайн» — дээш, хойну ол-ла черинге дөгөргөш, эът-ханын чүгле хайындырар кылдыр белеткээш, машинаның артынга арыг-силиг салгылап, суккулап каан. Машина халдып үнүптерге, Даң-Хаяа дуңмаларынче хол чайып шаг болган. Чарлыышкын муңгаранчыг эвес болзун дээн ышкаш, Владлен бичии оолдарга белектер сунган: садыдан саткан аңчы бижек база улут чырыдар фонарь. Оолдар дыка өөрээннер. Дедир орукка Эзир-оол сагыш саарзык чораан. Хейде-ле Дарыйны сактып: «Канчап барган кижини боор мен? Төлзүне берген кижини боор мен бе?» деп аайын тыппайн чораан.

ОН БИРГИ ЭГЕ

Даң-Хаяа база-ла сагыш саарзык чораанын кым-даа эскербээн ышкаш болган. Малчын улустуң улуг уруу болгаш, бүгү назынында чүгле өске улустуң ажыын ажыыр болган уруг бодунуң муңгаралдарын ханы чажырып билир. Силен, дүрген чүвөгө шуут хөңнү чок болгаш, бо хүннерге чедир таптыг оолга черле таваржып көрбээн. Уругнуң шала чүве ыыттавас чаңнындан оолдар сестир чүве ирги бе. Ыыттавайн олурза-даа, чугааланы бергенде, элээн ханы уткалыг кылдыр чугааланыр. Белен-селен оолдар база бырашпас кылдыр бодун алдынар. Езулуг тыва кыстарның чаражын база эдилеп чоруур: мөгезимээр-даа бол, шевергин, шириинзимээр-даа бол, чаагай кылдыр көстүр. Алдынары база чоргаар, ынчалза-даа кыссыг чүве база бар деп көстүп турар. Черле оолдар-биле хонуп көрбээн бо чараш кыс дыка хөй өөрүшкүнү эр кижиге сөңнеп болгу дег. Даң-Хаяаның сагыш саарзыкталып чораан чүвези — ава-ачазын кээргеп чораан. Эштери дораан чоруур деп баарга, авазы кайгай берген ышкаш болган. «Хомудадыпчык ирги мен бе, уруум? Чүнү шын эвес кылыпчык ирги мен? Чугаалап көрөм, ам-даа бичии турар кылдыр» дээн. Даң-Хаяа Эзир-оол далажы бээрге, боду безин ону манаваан. Машина иштинде чораан аныяктар шупту хөөрежип, оюн-баштак чугаалажып чорааннар. Кызылга кежээликтей кирип келгеннер. Эзир-оол: «Арай аарыксап тур мен» дээш, дораан чана берген. Орук ара уругларны авазы сугга чедирип кааннар. Эжи бажыңының чанынга келгеш: «Чүгө далажырың ол, брат?» деп айтырарга, Эзир-оол эжинче удур айтырганзыг көргөн. «Чаа! Оон ужуражы бээр бис че» дээш, Владлен кылаштап чоруй барган. Бажыңынга келгеш, Эзир-оол олуруп чадап шаг болган. Телевизорун безин кывыспаан. Ынчап кылаштап тургаш, Дозурашче долгапкан. Уруг: «Ийе! Ажырбас, чедип келиңер» дээн.

Эзир-оол чалгынныг чүве болза, ужа берги дег далаш-биле машиназын хөдөлдирип алгаш, халдып чорупкан. Дозураш сугга келирге, авашкылар чүгле боттары олурар болганнар. «Мени сактып туржук ирги бе?» дээн сеткил-биле уругже көрүп алган турда, Дарый: «Кирип келиңер, дядя!» дээш, Эзир-оолду өрээлче

шуут киир сөөртү берген. Эзир-оол биеэки креслозунга олуруп алган, сактырга-ла, бир чер чорааш, чаа чанып келген дег. Дозураш чем кылып, өрээлче ийи-чаңгыс кирип каап, хөөрөп чоруп турарга, Эзир-оол уругларны карактап, бодун өгнүң эр ээзи кылдыр бодап каап олурарга, магалыг ышкаш болган. Дозураш эскериичел, солун уруг болгай, ынчангаш өг-бүлезин черле чалгааратпас. Өөнүң ээзи чок болган соонда, ажыг-бергени чурттап эрткеш, хензиг чүвеге сеткили өөрүп өөренип калган. Бичии уруглар-биле Эзир-оол Дозураштын эргелелинге таалап олура кежээлээн. Кажан дүн чоокшулап, орайтай бээрге, Эзир-оол канчаар аайын тыппайн олурда, Дозураш уругларын чыттырып удудуп кааш, ам оолдуң чанынга кылаштап келген. Аныяк эр туруп келгеш, уругну оожум куспактап алган. Дозураш бажыңга кедер халаттыг, уругдан эргим чыт кээп турган. Изиг-изиг ошкажышкыннар. Эриннерниң амданы, ары чигири дег, чаагай. Уругнуң эриннери сооп келген, мага-боду суларап, эрниң мойнундан куспактанып алган. Эзир-оол: «Эргимим! Ынаам! Мен билир мен! Сен мени бодап турган сен. Сээң дужааган ханың мени камгалап алган.» Дозураш хенертен соксап, Эзир-оолду адыра идипкен: «Хан? Кандыг хан?». Ийи кижги адырлы бергеннер. Үр-даа болбаанда, Эзир-оол чанып бар чыда, дүнеки садыгдан бир шил коньяк ап алган. Авазы сугга дуңмазы биле Дан-Хаяа келген соонда, үр болбаанда, Владден долгапкаш, дыка хөглүг чугааланган: «Уик-энд төнмээн медерел артып калган. Анчыы аажок. Чок болза «Найыралда» дүнеки сеансче баар-дыр че?» Арина Даң-Хаяаже амырап көрнүп келген. Оозу чугааны дыңнап чыткан хевирлиг, бажын чайган. Арина кайгай берген: ол бодаарга, Даң-Хаяа Владденге аажок ышкаш болду чоп! Эжи, чүү-даа болбаан дег, таваар номчуттунуп чыдар болган.

ОН ИЙИГИ ЭГЕ

Владлен школага өөренип тургаш-ла, спортка хандыкшылдыг турган. Үе-чергези оолдар чаа үениң аайы-биле арбын кылдыр көстүп келген «Балтика» сугларны аас деп, «косяк», «пятка» дээн хевирлиг сөстөрни таныыр апарган турда, Владлен спортту кагбаан. Хостуг хүрешке мастер атты күүседип шыдаваздаа, Тываның база бир хүрежир эрлериниң санынга кирип турган кижжи. Чогум шуут чурумнуг деп база болбас: кудумчуга пиволаан оолдар аразынга сөөлзүредир база көстүп келгилээр. Эдержип чораан эжи Эзир-оол-биле кажан-даа чарылбас, оозу домзактап чоруй баарга, харын Владлен шеригже аъттаныпкан. Ийи эжишки эдержип келген үелеринде чүнү көрүп чорбаан дээр. Ындыг найыралдың оду өжери берге боор. Аразы ырап, көрүшпейн-даа барза, бот-боттарын утпайн чоруур езулуг эр найырал турган. Владлен эжиниң кандыг байдалда турарын кончуг эки билип турган, ынчалза-даа канчаар дузалаптарын билбес болган. Кежээ эжиниң дуңмазы сугну киноже чалаарга, Арина: «Шыдавас бис, извини!» дээрге, Владлен дыка муңгараан.

Владлен эртен эрте туруп кээрге, авазы суг оолдуң дүүн эккелген хоюнуң эъди-биле манчы кылган олурганнар: ачазы, кыс дуңмазы, ооң оглу. Владленниң авазы, ачазы пенсионерлер. Акшазын алганда, бичии аъш-чем, оттулар чүве садып кааш, арткан акшазын ашак-кадай бүдүүлөп ижип кааптарлар. Владленниң авазы бичии ижип алганда, арай сөглени бээр, ынчалза-даа чалчык кижиниң сагыжы ак дээри ышкаш, элээрде дыка эки. А ачазы эзириинде кем чок. Аныяанда шыырак спортсмен чораан, бокска улуг рингиден бээр шашкылажып, республика чергелиг маргылдааларга чемпионнап чораан. Оглун база спортка хандыкшылдыг кылдыр өөрөткөн. Владлен база кыс дуңмазы авазы сугдан аңгы чурттай бээр аргазы бар, ынчалза-даа авазы суг: «Бис өлүп каарывыска, ынчан тарадыр халчы бээр силер, ам моон ырап кай баар силер?» дээш, салбас. Ындыг чүве чугаалай бээрге, уйнуу ыглаптар турган. Чунуп алгаш, авазы сугга дузалажыр дээрге, авазы: «Ажырбас, оглум! Доозуптувус!» дээш, манчызын хайындыра берген. Владлен чемненип алгаш, Эзир-оолче долгаарга, оозунуң телефону өжүк

болган. Чадап кааш, тос каът бажыңга келгеш, эжиин соктаарга, бакылап келзе-ле, эжи чудаңгы болган, карактарының адаанда кара дээрбектерлиг. Кирип келгеш-ле, балкон эжиин ажыдып, бажың иштин агаарлаткаш, соодукчуну ажыткан — куруг. Чоогунда садыг халааш, бичии аыш-чем кылыпкан. Эзир-оол картошкалыг мүннү бичии ишкеш, чүгээртеп келген дег болган. Эжи чунуп алгаш, чоттунуп турда, Владлен кофезин ишпишаан, айтырган: «Чүге ынчаар далажырың ол, брат? Арагалап база алган. Чүү болуп турар апарды?» Эзир-оол эжиниң чанынга олуруп алгаш, бодунга кофе куткаш, бир-ийи аартап чоруй, эжинге: «Сени Даң-Хаяа-биле артып калган болза, дээримге, хоржок болдуң» деп харыылаан. Владлен муңгаргай хүлүмзүрээш: «Даң-Хаяаны мен сонуургавадым, эш» дээр болган. «Хей-ле чорупкан шээй бис» дээш, Эзир-оол шагжок каттырган. Оолдар, бичии болганда, хоорайның бир гараж-мастерскаязынга халдып келгеннер. Гараж иштинде чиик машиналар септеп турар болган. Эрлерни чолдак сарыг, бажының дүгү дыдыраш эр уткуп алгаш, бичии өрээлче киире берген. Соңга чок өрээлде сайгылгаан чырып турар. Өрээл ортузунда стол, азыгда чавыс шкаф кырында бичии телевизор, узун сандайлар. Сарыг эр креслога олуруп алгаш, Владлен-биле чугаалажып олурган. Чугааның аайы-биле алырга, Эзирниң эжи ол эрден машина садып аар деп турар болган. Садыглажышкын төнүп каарга, ол чолдак сарыг эр кулаанга чедир хүлүмзүрүп, шкаф иштинден ийи литр шилинде водка, ыштаан колбаса, огурец, дузаан хаван чаа уштуп эккелгеш: «Сделканы чуур-ла дыр» дээн. Эзир-оол ону көргеш, хөңнү булганып, бичии-ле болза: «Силер, садыглашкан эрлер, боттарыңар демдеглеңер» дептер часкан. Ынчалза-даа эжинче көргеш, ыыт чок олурупкан. Дашкалар ийи-үш чедип чорда, демги сарыг эр: «Адыр шүве» дээш, үне болган. Ийилээ артып калгаш, Владлен эжинге: «Чечек-чучак херекчок деп тургаш, ам садар чоор бе деп бодап...» дей каапкан. Эзир: «Даң-Хаяадан өске аас-кежиктиг кыс бар болган-дыр аа?» деп сонуургай берген. «Четтирдим, брат! Та чүү дээр сен? Арина мени тоор ирги бе?» Эзир-оол аксынче чаглыг хлеб суп чыткан боду ол-ла хевээр аксын ажыдып алгаш, көжүп калган... Элээн болганда, орталанып

келгеш: «Чоп болбас деп, брат!» Владлен туруп келгеш, эжин куспактапкан. Эзир-оол чүгле: «Дуңмам боду-ла анаа болза, сен дег эки күдээни кайыын тывар, брат!» деп четтиккен. Сарыг кижин бир эштиг кире халып келгеш, стол кырынга база бир шилди тургузуп каан. Суур кадайларының: «Ашактар арагалап эгелээн» дээр чугаазы ышкаш чүве эгелээн...

Владлен эзирий бергеш, элээн хөөрээн: «Чечняга шериг эрттирген мен. Ханкаладан эгеледивис, Шатой, Аргун. Дайын деп чүвени көрбээн улуска ону билири берге болур чүве. Кижидодаарга, анаа тайбың чурттап чорза-ла, эки, а ол чеченнерниң дайынзырак деп чүвезин кижидо кайгаар». Дыдыраш сарыг эр: «А сен кижидо бооладың бе ынчаш?» деп, сонуургай берген. Владлен ыттавайн баргаш, кезек болганда, чугааланып эгелээн: «Бир суурну зачисткалаар даалга келген. Кезек тускай разведгруппа эрлери чеде бергеш, суурнуң колдуу ээн бажыңнарын кезип эгелээн бис. Орту кирип бар чыдырывыста, бир элээн улуг бажың соңгазындан боолай берген. Баштайгы октар «сыйт-сыйт» дээш, чанымга чораан Таңды чурттуг эрни кезе шаапкан. Орук кыдыынга турган үрелик машина артынче ажытталып сойбушаан, кижини база кагбайн, сөөртүп эккелген мен. Хөректің таптыг-ла үстүү талазындан хан ана аттыгар чүве. Шарыыр-даа дээрге, хей. Кезек када хол-биле дуй идип чоруй, элээн марля, тампоннар-биле дуй шарыыр бодаан. Кижим чок болурунуң мурнунда чугааланы берген: «Авамга... авамга-ла берге-дир...». — Владленниң боостаазының адаа кырлаңайнып, база бир дашканы алкаш, хлебти чыттай берген. — Хорадааш, тура халып кел сал-ла, бүдүн рожок магазинни ол бажыңның соңгазынче төндүр чаза тудупкан мен. Оон халывышаан баргаш, гранатаны киир октаптым». Владлен оон ыңай ыттавайн барган. Эрлер база ытташпайн барган. Оон дыдыраш эр дашканы көдүргеш: «За тех, кто не с нами! Мен база погран мен, брат! Дайыдашпаан мен, ынчалза-даа че» дээш, ток кылган. Хенертен Владлен Эзир-оолче көргеш: «Хөй ханың чидирбээн болза, ажырбас ийик. Ийе, Даң-Хаяа база шыдаар-ла уруг чорду. Сеңээ ханын ол дужаагкан. Сени дыка-ла сонуургаан, ол хирезинде туттунуп билири-ле аттыг болду. Ховар кыс...» деп оларның аразында эрги чугааны түңнеп каан...

ОН ҮШКҮ ЭГЕ

...Владлен биле Арина Даң-Хаяаны чедирип чорупканнар. Улаштыр аржаанааптар-дыр деп чугаалажып турганнар. Эзир-оол артып каар болган. Улузу чоруур деп турда, «Эки чоруур силер че!» деп каан. Аныяктар чүгле чоруптаргала, Эзир-оол ол-ла дораан Дозурашче долгаан. Уруг манап олурар болган. Эзир-оол бо шиитпирни хүлээп алырда, дыка боданган. «Мен ышкаш домзактап чораан кижки анаа дуңмам ышкаш чаш уругнуң чуртталгазын будап каапсымза, канчаар. Таптыг оолга дужуп, чурттай бээр ыйнаан». «Ханын безин харамнанмайын дужааптар кысты ынчап хилинчектеп турбайн, дорт чугаалаар болза эки, брат! — деп, Владлен база түңнээн болгай. — Хандыкшылың ол Дозурашта чүве болза, шилилгең кылганың дээре, оон башка демги ол «Алыр хей бе, албас хей бе? Алаң кайгай берген орар» дээн кожамыкта ышкаш апаар сен». Ошкажып, хандыкшып четтигипкени ол чүве ирги бе азы Дозураштың уруун төлзүне бержик ирги бе, Эзир-оол шилилгезин Дозурашка доктааткан. Кежээ элээн чигирзиг аыш-чем садып алгаш, уругнуң бажыңыңга халдып кээрге, Дозураш ам шуут херим эжиин ажыдышкан манап турган. Эзир-оол кире бээрге, уругнуң ажы-төлү бажыңда чок болган. Дозураш чем салырга, Эзир-оол дегбээн. Аныяктар ыгыт чок олурганнар. Оон Эзир-оол туруп келгеш, уругнуң холундан алган. Оон ыңай билинмейн барганнар. Изиг-изиг тыныштар, эргелелдиң ошкаашкыннары... Ынакшылдың чалгыныңга дүннүң узункысказын безин эскербээннер. Даң адып орда, Эзир-оол уруг-биле чыткан өрээлинден үнгеш, бичии болганда, шай, кофе тудуп алган кирип келген... Ынакшылдың оюну дараазында хүн база уламчылаан... Сактырга-ла, бүдүн делегей уттундура берген дег. Үчүген-чанагаш ийи кижикже стол кырында Дозураштың чок болган ашааның чуруу, «Кончууңарны аа!» дээнзиг, көрүп турган...

Арина суг аржаанга үезинде чеде бергеннер. Артыкы олуттарда хөөрежип чораан кыстарның чугаазын Владлен барык дыңнавайн чораан. Үрүңейнчип-ле чоруур. Колдуунда Арина чугааланыр. Даң-Хаяа ийи-чаңгыс харыылап каар. «Бо тыва

оолдарны кижиге кайгаар аан! Болза-даа аянныг уруглар көңгүс думчуунуң баарында чоруп турда, анаа бир чүү адам кижиге сартыгы уругларже дывыржыгыр аан. Эскерип чоруурга, ындыг херээженнер ашактар база муңзавас боор-дур бо хүн бирээни, эртен көөрге, өскезин олуртуп алган олурар. Улус чуртталгазын арыг арындан эгелеп-ле алгай. Хамык чүве будап алган» деп, Арина хомудап чораан. «Ынча дивес чоор! Амыдырал оруктары нарын! — деп, Даң-Хаяа оожургадап чораан. — Хамык ужуур ынакшылдың чажыттарында. Кижиге ынакшаанда, чүрээнге чагыртыр апаар. Акың шын шиитпирлээн боор».

ОН ДӨРТКҮ ЭГЕ

Эзир-оол өг-бүле амыдыралы тудуп чораан эвес, ам көрүп чоруурга, ол дег магалыг чүве чуртталгада чок ышкаш сагындырар болган: кежээ ажыл соонда кээрге, ону манап олурар улuzu бар, аыш-чемниң чаагайын кылгаш, арттырып каан боор, дүнеки уттундурбас шактарны чугаалаан-даа херээ чок. Эзир-оолдар каыт бажыңда квартиразын арендага берипкеш, чер-бажыңга артып каар деп сүмелешкеннер. Ол-даа болза акша. Эзир-оол биеэги чуртталгазындан адырлып, ачазының бергени машина чуур бүдүрүлгезин сайзыратпышаан, машиназынга чорумалдар сөөртүп эгелээн. Амыдырал эки шуудап бар чыткан. Өг-бүледе шупту чүве бар: аыш-чемниң дээжизи, эт-сеп, ойнаарак дээш. Оон ыңай чүнү күзээр боор, кызыгаар деп чүве билбес хоптакпайлар ышкаш, эмин эрттир ажыын харай бээр сеткил аныяктарның кайызында-даа чок болган. Хүн бүрүде ажылдап, бодунуң күжү-биле бүгү чүвени чедип ап чоруур кижиниң чоргааралы деп чүвени Эзир-оол ам-на угаап билип, үнелеп эгелээн...

Бир хүн Эзир-оол ажылынга элээн саадай берген. Бүдүрүлгезинге шала кежээликтей аар өртектиг машина кире халдып келген, чолаачызы үнүп келзе-ле кыс уруг. Топтап көрүп турарга, Даң-Хаяа болган. Чаражын канчаар ону: чуга

хөм тоннуг, моюндуруун нарын кештен кылган, ооң бажының дыраш дүгүнүң аразындан көңгүс өскерилбээн, харын-даа оон-даа чараш апарган биеэки-ле кара кыдырык карактар оожум болгаш бодамчалыг көрүп турган Борбак шевергин арны чырык, бажының дүгүн чолдайтыр таарыткаш, тускай кылдыр эдил алган. Чараш буттары чолдак тонунуң эдээнден оолду кыйгырган дег бакылап турганнар. Эзир-оол-даа, Даң-Хаяа-даа бот-боттарын көргөш дыка амырааннар. Оол ам бодап турарга, дыка хөй үе эрте берген ышкаш болган. Даң-Хаяа Эзир-оолдан хүлүмзүрүп айтырган: «Кайы хире чурттап тур силер, Эзир-оол акый? Өөңер ишти эки чоруп тур бе? Ажы-төлүүңер кайы хире өзүп турлар?» Эзир-оол: «Эки» деп ниити харыылааш, Даң-Хаяаны бодунуң кабинединче чалаан. Олар өрээлче кире бергеш, даштыкыда чоруп турар Владлен биле Аринаны, Эзир-оолдуң уруглары дээш оон-даа өске чүү-хөө дугайында элээн хөөрөшкөннер. Мооң мурнунда Дозураш-биле ажык, солун чугаалажыр турган боду ам бо уруг-биле ынчаар чугаалажып олурарын Эзир-оол элдепсинип бодап олурган. «Мооң мурнунда чүге ынчаар чугаалашпайн турган улус боор бис?» деп, оол кайгап олурган. Ол Даң-Хаяаны ындыг солун уруг деп билбейн чораан. Уруг хостуг, оюн-баштак, харын-даа бир тускай шаштырыгылыг кылдыр алдынарга, Эзир-оол ам кээп ону сонуургап олурган. Дозураш-биле чаа таныжып турда, ындыг кижин болгай. Ам бодап олурарга, Дозураш ындыг-ла кончуг солун эвес кылдыр көзүлгөн. Аныктар хөөрежип оргаш, шак эрткенин-даа эскербейн барган болганнар. Даң-Хаяа ам-даа бот, соңгаар өөренип турган хоорайының, ол-ла университетинде улаштыр ажылдай бергенин дыңнаткан. «Каш хонгаш, дедир чоруур. Ооң орнунга аалымга олчаан чурттаан болзумза» деп, уруг шевергин салааларлыг хөм хол-хавын чайып чугаалаан. Кижин бодаарга, мындыг чараш уруг көдээ аалга канчап-даа таарышпас хире. Эзир-оол уругну үдөп кааш, чанып келген. Бажыңга кээрге, Дозураш манаан олурган. Уруг чүнү-даа ыттавайын шаг болган. Эзир-оол чажырып шыдавайын, шуптузун тө каап берген. Хей-ле ынчанган: Дозураш оожургай берген ышкаш кыннып, улаштыр байысаап олуруп берген. Шуптузун билип алгаш, дөмей-ле хорадап артып калган ышкаш

болган. Хайлыг чүве-биле дөмей оглу халып келгеш, авазынга могоаттынып, ыглаңайнып туруп бээрге, Эзир-оол ыыткыр үн-биле: «Болзун!» дептерге, Дозураш: «Чоп кижиге оглу кончуп турар сен!» деп ам шуут алгыра берген. Эзир-оолга хомуданчыг апарган, ол Дозураштын огулун бодунуу-биле дөмей бодап, өг-бүлөм дээш амырап чораан хөңнү хөмүрерип бада берген. Черле ынчаш, Дарый Эзир-оолга аажок боорга, Дозураш аңаа таарзынмас-даа ышкаш болган. Ашак-кадай чурттап эгелээнден бээр чыл ажа бээрге, Дозураш биле Эзир-оолдун аразында сонуургал сооп эгелээн хире. Ол кежээ Эзир-оол кадыг диванга хонган. Оон эгелээш-ле, өг-бүлөгө алгыш-кырыш бо-ла болур апарган. Дозураш хорадай бергенде: «Ол Даң-Хаяаңга ынча деп тур! Даң-Хаяа эвес-тир мен!» дээри бо-ла апарган. «Хомудаан сеткили-биле хүннеп олулары ол ыйнаан» деп идегеп олурза-даа, Даң-Хаяага хүннээр хире чүнү канчапкан кижиге мен?» деп, Эзир-оол удур хорадаар апарган. Ооң кадында Эзир-оолдун кырган-авазы Дозурашка: «Кижиге оглу бастыр деп шеневе сен! Харын-даа ап алган-дыр!» деп турган болган. Ол дээш Эзир-оол кырган-авазынче баар оруун база дуглаар ужурга таварышкан. А бир хүн Дозураштын баштайгы кижизининг авазы келгеш, Эзир-оолду кудумчу ортузунга дозуп алгаш: «Мээң оглум чок апарган-даа болза, уйнуумга чаңгыс салааң-биле дээр болзунза, шоруң! Улустан салыптар мен! Кудурууңга куу тостан баглааш, салыптар кылдыр!» деп кыжанган. Эзир-оол шыдаар шаа-биле туттунуп, «Бергелер черле турар, ажып эртер апаар» деп бодун чазамыктаан. Чогум Дозураш база бодап-ла турар хевирлиг, шаа-биле Эзирни деткип турган. Чүве бүрүзүнге хыйланып турбайн, ыыттавайн эртириптерин болгаап, уругларынга: «Акыйны хүндүлөңер, силерге экини күзээр кижиге-дир» деп чагып-сургап-даа олурар. Ынчалза-даа, тыва кижиге дег, дүрген, изиг амытан бар эвес, бичии-ле чүвөгө хомудал алгаш баар болгай бис. Бо-ла алгыжа бээр чоруктар аныяктарның амыдыралынга балаттынмас исти арттырып турар апарган.

Мен Эзир-оол-биле ол үеде хоорайның бир дүнеки барынга, сагыш-сеткил оожургадып аар бодал-биле кире бергеш, таныжып алган мен. Аныяанда кончуг эрлер санынга кирип турза-даа, ам арай чудақсай берген, каш хүн салын чүлүвээн

болгаш, оозу, эрги щетка ышкаш, сарбая берген, чогу м кетгинип алганы херээжен киж и карактап турарын херечилеп турар эр болду. Арганзымаар, чаактары соолбургай. Чогу м карактары дидим, көрүжү бодамчалыг. Азыгда столда олурган ол эрни эш тыртып, чанынга олуруп ап болур чөпшээрел айтырарымга, ол кандыг-даа сонуургал чок: «Олуруп алыңар даан» диди. Кежээки барда улус амдыызында эвээш, ортуку столда үш уруг чалгаараан байдалдыг ыңай-бээр көрзүнүп, бокалдарында коктейльдерин аас деп каап олурлар. Ындыкы столда эр, кыс, шала киж и ортузу хире назылыг беш киж и хире бөлүк улус.

Езулуг тыва киж и чугааны дорт эгелевес боор чүве болгай. Баштай ниити чүүлдер дугайында, ырактан эгелеп аар. Мен чугааны чүгүрүк аъттардан эгелеп алдым. Вячеслав Даржааның тыва аъттар деп номундан илип алган билиим меңээ дуза болган. Эзир-оол аъттар дугайында база шоолуг билбес болду. Чоорту мөгелер дугайында чугаа кылдым. Күчүтөн мөге Аяс Монгуш, ооң соонда Бежендей, Сайын-Белек дээш. Эзир-оол: «Тывалар хүрешке дыка салымныг улус болгай бис. Арай-ла таптыг деткимче албайн баргаш, чамдык мөгелер билдинмес артып каар-дыр. Опан Саттың кады хүрежип чораан эжи эр бар, Опанны анаа арыг ойнаар, ол хирезинде ону кым-даа танывас шээй. Сураан дыңнаарымга, аалда анаа хой кадарып чыдар, ийи-чаңгыс ижиптер апарган-даа дээр. Мен оглумну канчал-даа деткип тургаш, өөредип каар мен. Делегей, Европа чемпиону кылдыр» деп, аарып чораан бодалын меңээ хөөреди. Кады олурар эштиң арны чазыгып келгенинге мен өөрүп, дораан чугаа эредим: «Оолдуг силер де? Ам каш харлыг?» «Ам чаа-ла дөрт харлыг, ынчалза-даа эртежик эгелеп алза деп бодаар мен. Арай-ла кадайымның ону чассыдары кончуг. Меңээ аажок киж и уруум болган. Кыс киж и дээш херекке албаан мен. Чок! Ындыг эвес болду. Маргылдаалардан бо-ла хүндүлүг бижик эккээр апарган. Кыс киж и хирезинде хүрежир. Ана кара эдеп чүве. — Эзир-оол думчуу-биле шилде арагаже имнээш: — эр киж иниң дайзыны бо болбас ийикпе! Дыка хөй делегей чедир хүрежип болгу дег эрлер мооң-биле холбашкаш, будалып калган боор-дур. Чогу м «улуг аалга» тургаш, көрген мен. Амыдыралы кандыг-даа берге, нарын болза, шыдаар эрлер турар боор

чорду. Болза-даа кылдыр сывыртанып, тренировкалап чоруур. Медведь сугларың ол-дур ол. Чүглө спортка эвес, амыдыралга база анаа улус бооп артып каап шыдаар улус бар чорду» деп элээн чугааланды... Хөөрежир дээш эскербейн барып тыр мен, бир көрүптеримге, столдарда улус долуп келген болду. Хөгжүм ойнап эгелээн. Эзир-оолдуң телефону алгыра берди. Кижим оозун ужулгаш, кезек чугаалашкаш: «Кадай долгал тур — дээш, — ажырбас кижиге таварышкан чордум — деп чугаазын улай берди. — Мооң мурнунда чурттап турган кижизи аварияга чок болган. Мээң-биле чурттай бергеш, оозун уттупкан ышкаш көзүлген. Бир катап ажылдан эрте чанып келгеш, бажыңга оожум кирип келгеш көөрүмге, кадайым шкафаче бир чүвени далаш суга каапты. Көрбээчеңнеп эрттирипкеш, оон чок турда, үжээш, көөрүмге, баштайгы кижизиниң чуруу болду. Менден та чүте чажырап кижиге? Багай сеткилим-даа чок. Кижиге эрткен-барган үелиг болгай, сактып чоруур апаар. Ону ам сивирип, узуткап кааптар арга бар эвес. Кижиге кандыг болдур, ол хевээр хүлээп аар апаар. Мен ам «ашактыг чораан сен» дээш чемелээр эвес мен аан. Эки-багай-даа бол, ол эртежик айттаныпкан эрний ажы-төлүн мен бодум төлдерим дег азырап чоруур мен. Кадайым арай мени хоржок-тур, хүнней бээр. «Херээжен кижиниң күзээр чүвези хөй» деп, Бурган шын чугаалаан турган боор» дээш, аныяк эр муңгаргай хүлүмзүрүп кагды. «Силер ашактыг чораан уруг ап алгаш, хомудавайн чоруур силер бе? Чоп чамдык улустуң чугаазын дыңнаарга, ийи дугаар чуртталга болдунмас дээрил?» деп Эзир-оолдан сонуургап айтырдым. «Кижиге бүрүзү аңгы болгай, ынчангаш улус чугаазы дыңнаар деп чүве меге апаар боор. Мен амы-хуумда чүнү-даа бодаар мен. Чок болза, азы дээн хевирлиг. Канчаар-даа бодап кээримге, ажырбас чорду. Ийи кижиге анаа тыпчы бербес. Чаяап каан болур ышкаш. Хомудап чорбайн, келир үеге бүзүредиг чурттаар болза, эки. Бүзүрел ышкыныпкы дег үелер база турар, ынчан ам идегел черле чидирип болбас. Мен кадайымга ынак мен, ол ынчангаш меңээ база ынак. Черле ыңдыг болур ужуруг. Артканы ажырбас, чуртталга көргүзө бээр. Бир катап кадайым-биле алгыжып алдывыс. Оглум дээш алгышкан бис. «Мен бодумнуу-биле кижизидейн» дээримге, кадайым бодунче

ЭПИЛОГ ОРНУНГА

Ооң соонда хоорайга Эзир-оолга бо-ла таваржыр апарган мен. Көөрге-ле, бичии уруг чедип алган чоруур. Оозунуң карактары чүгүртүлөңнээр, кайгалымаар хевирлиг. Дарый болган боор. Бир катап эмнелге чанынга адашкыларга душкан мен. Чаражы аажок машина иштинден үжелээ дүжүп олурлар. Дарый: «Папа! Шампанны чоор чүвөл! Ооң орнунга кока-коладан ап алзыңза аан!» дээш, Эзир-оолдуң холун шеле соккулап тур. Эзир-оол хүдүмзүрүп, мээң-биле экилешкеш, Дарыйга: «Адыр, уруум! Бо дядя-биле чугаалажыптайн аа, — дээш, оон меңээ: — мен арага-даа ишпестээн мен. Ававыс божупкан ынчангаш, ужур эдерип, эмчиге сунар шампан садып аарымга, хорадап турар кижидир ийин» дидир. «Оо! Байыр чедирип тур мен!» дээш, адашкыларның божуур эмчиже маргыжып каап, кирип бар чыдарын магадап көрүп тур мен. «Эрткен үе эртер, сактыышкыннар артып каар. Ону кым-даа хоруваан, ынчалза-даа амыдырал уламчылап турар. Ынакшыл мөңгө деп чүвеге идегээр апаар» деп ынчан бодаан мен...

тыртар. Чогум черле ындыг кижиги, бирги ашааның улузунга суг оглун бербес. «Сагыжы бак чүвелерге чүге оглум бээр мен?» дээр. Оон билген мен — сээң оглуң, мээң оглум, доо бирги ашаамның оглу дээш эвес, анаа кадай кижиниң оглун кээргээн сеткили хевирлиг чорду. Ава кижиниң сеткили-биле боор чорду. Оглум дээш муңгаравайн чоруур мен. Аргазын көрүптер мен. Кадайым-ла хүннээр — оозу кончуг»...

Кижим бо чугаазын таптыг-ла доозуптарга, кафеге чаражы аажок шилгедек уруг кирип келди. Бистиң чанывыска кылаштап келгеш: «Оой-аай, чоп чанмас кижиги сен? — деп айтыргаш, менден эпчоксунуп: — экии!» диди. Мен эвилең экилештим. Эзир-оол, чаа-ла хөрлээлеп кел чыткан чугаа үстү бергенинге хомудаан дег, менче көргеш: «Адыр, маңаа олур аа, мен чиигенип алың», — дээш, кылаштап чоруй барды. Уруг сандайга олуруп алды. Эпчок кылдыр ытычок олурар эвес, чадаарда-ла: «Орайтай берген-дир харын» дидим. «Бо кижиги ынчаар читпес кижиги болгай. Корга бердим шээй» деп, Дозураш дүвүрээн сагыжын чажырбады. «Шала муңчулуп олурар-ла кижиги-дир» деп бирээни чугаалаксадым. Дозураш менче кичээнгейлиг көргеш: «Чүү деп турар кижиги-дир?» диди. «Харын — дээш, улаштыр чүү дептер аайын тыппайн. — Силер арай шын эвес билеп, өске улуска чыпшыр көре бээр хевирлиг силер. Ынча дээр-ле кижиги-дир» деп, топтуг чугаалаарын кызыттым. «Аа! — дээш, уруг бар шаа-биле каттыргаш, — харын аан! Баштайгы кижимни безин улустан ынчаар хопталавас турган кижиги мен. Та чүге бо кижини улустан шуут харамнаныр болган мен. Чидириг деп чүвеге таварышкаш, ынчап баржык ирги мен бе?» дээш, уругнуң үнү өскерлип, хөңнү кударай берген дег болду. «Ажырбас! Шупту чүве мурнуңарда! деп оожургадырымга: «Четтирдим!» дээш, уруг хүлүмзүрүп эгеледи. Эзир-оол ол аразында дедир чедип кээп, мээң холумну дыңзыг туткаш, эжинге: «Че!» дээш, базып үнүптү.

Бот-боттарын билчири-ле аажок кылдыр көзүлген ол ийи аныяктарны шала адааргап көрүп артып калдым. «Мен база чанайн, улузум манай берген боор» дээш, шала далаш санажып алгаш, үне болдум...

Адлынмай САГАН-ООЛ

КАРАК ЧАЖЫ

Карак чажы чүге ажыг болган-на чоор?
Караңгыда чаагымдан бадып турда,
Чааскаан оргаш, амзаарымга, дустуг чорду.
Чагыртынмас салымымның амданы бе?

Карак чажы чүге ажыг болган-на чоор?
Карактарым шимеримге, төктүп баткан..
Каяа чыылгаш, төнмейн турар ажыг суг боор,
Касканнапкан сеткилимнің ызызы чоор бе?

Карак чажы чүге ажыг болган-на чоор?
Ыржым-шыпшың агаар безин дустуг дээр-дир..
Канчаарга-даа, кыпсынчыдыр аартып келир,
Ыды-даа чок хөрээм чүге ажыыры ол?

ДОҢАР ЧҮМҮЛ?

Элек дүшкен бүрүлөрнүң хомудалы
Эрте күзүн соой берип, чыварланган.
Дээрде хүннүң херелдери чылыктырбас,
Делегейде кара чааскаан доңуп чор мен.

Чажыртынган салымымның оруктары,
Чаяаттынган амыдырал чурумалы,
Күстүң чайгаар чаражы-даа өөртпестээн,
Күжүр бодум доңуп чоруур болу бердим.

Эртен-кежээ, дүне-хүндүс хоорайда
Элеңнешкен салым-чолдар шаараңнашты.
Чүгле мен-не кижилерден оспаксырап,
Чүге-ле ийик, чаңгыс бодум доңуп чор мен.

Күскү бойдус чежемейниң чараш-даа бол,
Күзелिमни хандырбас-тыр, чылытпас-тыр..
Хөөкүй күсте күжүр чүрээм доңар соок чок,
Хөктүг чүве, доңар чүмүл? Доңар чүмүл?

«МАНА» ДЭЭН СЕН

«Мана» дээштиң, чорупканың уттур боор бе,
Маңаа катап чедип кээриң азап турдуң.
Шагда турган өскүс терек ышкаш, ам-даа
Шала муңгак, шимчевейн-даа манап тур мен.

Кажан кээриң шагың, хүнүң айытпаан сен.
Кажанга дээр манаарымны ылавылап,
Чоруй барган соңдан дилеп айтырбаан мен.
Чоп-ла кончуг саадап чоруур эжим боор сен?

Азы мени: «Мана» — дээниң уттуп алгаш,
Амыдырап, өскээр ырап чоруптуң бе?
Келбес бодуң чүрээмни чоп муңгарадып,
Кээргевейн манадып кааш, чорууруң ол?

САКТЫП ТУР МЕН

Ынак мен
Сеңээ, «сактып чор»-даа дивээн сени
ынча дыка сактып чүмүл,
манап чүмүл?

«Ынчанмайн көр,
ыглава даан,
сагынма даан» дизимзе-даа,
дириг хөрээм кайын шыдаар,
кайын шыдаар...

Муңгаранчыын,
муңгак чүрээм дүлей дег-дир.
Ыглаңайнып,
ыдымны-даа дыңнаvas-тыр,
дыңнаvas-тыр...

Чүнү канчаар?

«Ынак мен» деп,
ынчан сеңээ оода чүге
бодум сөглөп чадаштым аан?!
Чадаштым аан...

Сактып тур мен...

КУЖУМ ЧИДЕР

Сеткилимге ынакшылым шыгжаарымга,
Сегирипкеш, меделерим чоокушупас...
Чүге-ле ийик, чаяалгазы чаңгыс-даа бол,
Чүрек биле угаан көңгүс билишпес-тир...

Ынакшылды чүрээм сактып саргый бээрге,
Ынаныш чок бодалдарым ырадыр-дыр.
Кежээлерде үнүн дыңнап таалаарымга,
Кээргел-даа чок соок угаан өжүр шавар.

Чаңгыс дириг мага-ботга дайзыннар дег,
Чая тутчуп, чүреккейим өөрүшкүзүн
Катап-катап угааным-на бажын дозар...
Каржызы бе? Частырыгдан чайлаткан бе?

«Кадар» биле «казыыр» ийи таарышпас дег,
Кайызынга бүзүрээри билдинмес дег,
Күчү дөмей, ылгаттынар аргазы чок,
Күжүм чидер, амыр-дыш-даа бербестеди...

ЭРТЕННИҢ-НЕ

Эртенниң-не үргүлчү-ле
Эргимим сээң чаның орта оттуп кээр мен.
Эртенгиниң хоюг чырык херели дег
Эргелеткен арның — чаңгыс өөрүшкүм ол.

«Эжим» дээштиң, уйгүң олчаан
Эптии кончуг куспааңдыва тыртып аар сен.
Ынчан чүрээм улам таалап, оожургап,
Ынаам сенче ам-даа чассып чыбырлып аар мен.

Эртенниң-не сээң-биле
Энчектенген чоорганывыс — бистиң өөвүс.
Хензиг када көрбейн баргаш, ийлээр чазар
Хээрек чүрек ийи чартыы бистер-дир бис.

ХАРЫЫ

Ам-даа сени сактып кээр мен, хөктүг чүве.
Айтырыыңга харыы бербээн, ыңдыг ийик бе?..
Ужурашкан саныңда-ла, сактыр сен бе,
Удур көргөш, дорт салыр айтырыың бар?

Амга чедир билбес-тир мен, чүте-ле ийик,
Айтырыыңга харыылавайн чораан ийик мен.
Айтыртыңган сени дыңнаан саныңда-ла,
Амыр харыы турган-даа бол, ыыттаваан мен.

Ам-на харын сагыжымда далажыксап,
Айтырыыңга катап харыы дилеп чүмүл?
Аамайымны, ынча чылдар эрте бээрге,
Айтырыыңга ам ол харыы херек деп бе?

ДУЖҮМ ЧЕЧЭЭ

Эртен үнген хүнчүгөштиң
Эргелеткен херели дег,
Эң-не баштай карактарга
Эргим эжим көстүп кээр сен.

Хүндүс шактың эрткени-даа
Хүннү бадыр эскертинмес.
Хүлүмзүрөөн карактарың
Хүнзедир-ле чүрээм чылдыр.

Дүнелерде, ынакшылым-
Дүжүм чечээ болу берди.
Чүлдү-чүрээм уян хөөнү
Чүгле сен-не болу бердиң.

ХАЯ КӨРГЕШ

Чашкы шаамда бодап чораан күзелдерим
Чагырга чок уттун каапкаш, чуртталга дээш
Хайым черде «бергелерге» дайын чарлааш,
Хамаан-даа чок демисежип пат-ла чордум.

Ужур-чөптүң ужу-бажын эки билбес,
Уйгу чидер бодалдарым түнел-даа чок.
Чигзиниглер шалбаапкаш, тырта бээрге,
Чидигленмейн, дүжүп берип база чордум.

Өрү чүткээш, үнүп чадап, күжүр бодум
Өөрүшкү чок шаптыктарга дузактадып,
Бодумнуң-на бодалдарым будальшкак,
Болганчок-ла шаамга чедир чазып чордум...

Үе-дүп чок кайы шагдан шыгжамырда
Үргүлчү-ле дээптерин манап чыткан
Кара угаан ханызында бир-ле бодал
Канчангаштың сагыңдырып частып келди...

Ам-на харын угаанымның дынын тудуп,
Авазының кавайында бичии чаш дег,
Алыс-ла шын оожургалда бүргедипкен
Аас-кежиим — амыдырал оруун тыптым...

Ам-на миннип, хая көргөш, хүлүмзүрдүм...

БҮДҮҮ ҮЕ

Хүннээректің чырыгы иле апарганда,
Хүннүң дурту чаа-ла узап эгелээнде,
Кышкы биле часкы үе аразында
Кызаа бүдүү бир-ле үе бар-дыр ийин.

Шак-ла ынчан үнген хүннүң даң хаяазы,
Шала эртен агаар безин хуулгаазын..
Шагында бо харап көрүп четтикпээн дег,
Шала-була ужун чыттап чыдып каар сен.

Шак-ла ынчан кударалдан оттуп келгеш,
Шагда-шагда бир-ле чүве манагзынып
Саарзыкталгаш, муңгаралга ижээп чыткан
Сагыш хөөкүй, серт кынган дег, ажып келир...

Шак-ла ынчан чүктешкиңден ам-на харын
Шаптык чокка адырылгаш, чиигээн сени,
Амыр-хостуг бүзүрелдиң оду чайнап,
Аяр кый деп, делгемнерже иде бээр дег.

СЕТКИЛИМНИ АГААРЛАДЫП..

Сеткилимни агаарладып үнүп келдим.
Сергелеңнээн далаш салгын уткуп алды.
Өл-чар черде барып дүшкен бүрүжүктер
Өткенинге хараадавас, тоолзуг чыдыр.

Хөңнүм амыр, бажыңнарның аразынга
Хөглүг базып, бодумну-ла бодум четтим.
Күскү салгын — эдеринчим чыда калбайн,
Күзелимни, сагыжымны хөөннештирди.

Бойдус-биле ишти-хөңнүм чоокшулажып,
Болбаазырап чаартынып эгелээн дег..
Сергек салгын орук дургаар мээң-биле —
Сеткилимни агаарладып бодум четтим.

КАМНАП ЧОРУУЛ

Ынаныштыг уян — сеткил ханывыста,
Сен-даа, мен-даа иевистиң төлдери бис.
Ыржым хөөнүн, түрлүг соруун бойдус берген,
Сен-даа, мен-даа — Тывавыстың ээлери бис.

Чээрби бир век эгезинче чаңчылывыс
Чечен-мерген өгбелерден дамчып келген.
Черивистиң өлчей-кежи, байлактары
Чедимчелиг, ам-даа элбек көвүдөп тур.

Авыралдыг өгбелерниң уланчызы
Ада-чурттуң иелерин камнап чоруул!
Хостуг чүрээ Азий диптиң ортузунда
Ховар чараш Тывавыска ынак болуул!

ШАГАА-БИЛЕ!

Октаргайда сылдыстарның аразында
Оду чайнаан айның чаазы кирип турда,
Делегейниң эргилдези база бир чыл
Дегийт чанып, өмүнээзин дужаап төнер.

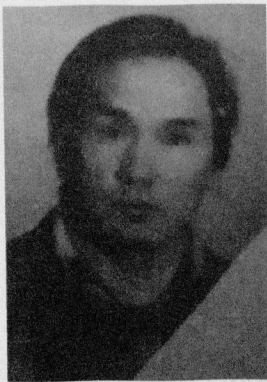
Шагаа-биле! Шагаа-биле!
Чаагай үе моорлап келзин!
Шагаа-биле! Шагаа-биле!
Шагның чаазы делгерезин!

Ындынналган агаар безин чаартынып,
Ыры-шоору кыңгырт кыннып дагжай бээр дег,
Эртенгиниң даң хаязын чаржалаштыр
Ээлчеглиг шагның чаазы моорлап келир!

Шагаа-биле! Шагаа-биле!
Чаагай үе моорлап келзин!
Шагаа-биле! Шагаа-биле!
Шагның чаазы делгерезин!

Бурунгулар байырлалы — чолдуг хүнде
Буян доктаап, үүле-херек бүдүп турзун.
Үүжевис, хырбачавыс бузуп, дүлүп,
Үнчүп-киржип, чолукшужуп уткуп алыыл!

Шагаа-биле! Шагаа-биле!
Чаагай үе моорлап келзин!
Шагаа-биле! Шагаа-биле!
Шагның чаазы делгерезин!

Сергей НОРБУ

ЭЖИК

Чечен чугаа

Чырык имир үези, хемни өрү машина үнүп орган. Удаваанда ол даг эдээнде турут баарынга кээп доктааган. Шагдан бээр-ле эрги одаг чер, маңаа та чеже кижичи кээп хонган. Суурдан келген үш аңчы майгын тип, одагланьп хонуп чыдары бо. Ийни өрү үнүп орда-ла, аңчыларның улуу орук ара дүжүп калган. Кежээки одар хаяры ол. Ийи оол газтыг плитазынга суг тип, кежээки чем кыла берген. Бирээзи дораан-на магнитофонун ырлады берген. Караңгылай бергенде, хенертен турут уунда эжик халырт дээш, бүдүргей чырык көстүш кырган ышкаш болган. Одаг чанынга өшкү салдыг кырган кижичи көстү хонуп келген. «Ыт-куштан сол-менди-ле бе, оолдарым?! деп, ол мендилешкен. Харызынга оолдарның бирээзи: «Экии!» деп харыылавышаан, билбейн холун сунуп чыткан. Ашак турган черинден шимчевээн. Ашак даңзанын сунарынга белен кылдыр тудуп алган турар болган. Оолдарның арын-шырайы-даа аныяк чаш, кеткен хеви-даа бир янзы боорга, тыртылып турар хире.

Оолдарның бирээзи эжиниң кым-биле чугаалажып турарындаа, чүү болуп турарының-даа аай-бажын билип чадап орган. Ашак: «Кайы кожуундан силер, оолдарым? Кандыг чагырганың албатылары силер?» диген. Кезек үзүктелиишкин соонда орталанып кээп, көөр оол: «Бис-даа өске үеде амыдырап-чурттап чоруур улус-тур бис ийин, кырган-ачай» дээн. «Ындыг хире чүве-дир харын, кеткен хевиңерни-даа көөрге, чугаалажыр аян-шинчиңерни-даа дыңнаарга, мээң үемнии эвес хире-дир» деп, ашак чөпсүнген.

«Куруг черже көрүп алган, кым-биле чугаалажып турар кижиге сен?» деп, чанында оол аайын тыпайн үзе кирип айтырган. Эжи оол аңаа харыылавайн, улаштыр-ла куруг черже кулаан углааш олар болган. «Дыңнап кылаштап оларымга, бирээңер кулакта дөрбелчин кара чүве чыпшыр тудуп алган: «Чугааң үзүктелип тур, свастыг черже туруп ап көрөм» деп орду. Черде чыдар ол хааржааңар кижиге ышкаш сыгыртып, хөөмейлеп билир чүве-дир ала. Одааңарны көөрге, ыяш салбаан хирезинде дөрбелчин орук кырында көгереңнээн от чалбыштаалгаш, пашта шайыңар суу шагда-ла хайны берди. Уваа, ыяш, будук салып, чүшкүрүп маңнап турбас, магалыг чүве-дир оң. Хөлгөңер база аът-хөл ышкаш эвес — ижер-чиيري бир өске, ийи улуг шаажаң карактарлыг, иштинде хайнып турар суглуг хөлгө-дир. «Тоол оранында келген кижиге-дир мен ала» деп бодап тур мен — деп, ашак-даа элээн хөөрегилээш, — Че, эки хонар силер, оолдар! — деп чоруй, — ойт, уткан-дыр мен, оон бээр үр апарды. Бир катап бо-ла одагга кежээликтей көңүс аныяк ийи кижиге чедип келген чүве. Аыш-чемин кылып чиген соонда, аңчыларның бирээзи чүгүнден өтгүр көстүп турар савада бир-ле суксун уштуп эккелди. Олар оозун өрү-куду чашкаш, кудуп, иже бердилер. Элээн болганда, чугаазы көвүдеп, уш-баш чок бардылар. «Мени көөр бе, болар?» дээш, чанынга чеде бээримге, аажызы багай кижиге узун мургузун менче арнып келди. «Чык-дарс»-ла дээн, мургунуң даажын эзим-арга өттүнүп чыдып калчык, «кызыл-дустаан» кижиге мен кайын тоор мен. Артымда чиңгежек шет сыйлып чаштай бержик. «Айыыл-халап чайлай дүштү» деп, демги кижиге чулчуртунуп оруп-оруп, көрүп кээрге, ол-ла черимде хевээр турар болдум ыйнаан. Бир караан базып

алгаш, хос мургузун менче сунгаш: «Подаараам-дыр, ашак! Карак чедер черге аңны ужураар сен, оптика-дыр» дээр чорду. Ындыг чүве көрүп чораан эвес, тиккен паш шимезин бис болза бир дашканы апкаш, дыка үр болганда, ийи дугаарын ижер чораан бис. Ында эзирип аар дээн сорулга-даа чок, куда-дойда азы кандыг-бир ажыл бүдүргенде, улуг улус хөөрежип оргаш, чооглаар чүве болгай» дээш, ашак-даа базыпкан. Хая көрнүп кылаштаан дег болган соонда, эжик халырт дигеш, ашак ээгийл алгаш, туругже кире берген...

Дүн эрткен. Оолдар оттуп кээрге, чайгы хүн хөөрөп, изил келген болган. Улуг аңчы ам база шагда-ла чок, кара даң бажында-ла эртенги одар хайып үнген. Пашта шайын чылдып ишкеш, ийи эр дүүнгү ужуражылганы сактып кээп, туруг баарынче кылашташканнар. Ынчап чоруй, баарында хараган дуй үнген куй аксын тып алганнар. Куйже кире бээрге, бөле шарааш, куй ханазында чөлөндир тургузуп каан ынаалар, өг ханазы, хараача база ийи аптара турар болган. Аптара кырында хола бурган салып каан, ооң чанында согааш, бала, ожук, кыскаш, хөнек, дазыл аяк чыдарын көрүп кааннар. Көөр оол бурганны холга ап алыры билек, дүүнгү үн чөдүргүлээш: «Аңаа дегбейн көр шүңме, оглум!» деп аяр чугаалаан. Оол сырбаш дээш, бурганны дедир салып каарга, эжи тургаш: «Бурганны ап алыр чүве-дир ийин, музейге барып дужаапкай-ла» диген. Демгизи эжинче чиктии кончуг көргөш, чүнү-даа ыттавайн, куйдан базып үнүпкен.

Одаанга дедир чедип келгеш, элээн үр элдепсинип ыгыт чок ора, ам боттары аразында даап бодап чугаалажы берген. «Дүүнгү ашак кадайынга баргаш, чүнү чугаалажык ирги але, аал? Кадайы: «Чер, дээр аксы эткен, чүү чүвөл ол?» дижик ирги бе?!» «Хөөмейлеп орар кандыг кижидир?» — диген чадавас. Ашак: «Көрүп көрбээн улузумну көрдүм, болбаазын сөстөрүн дыңнадым» дээн боор оң»...

Кежээликтей улуг аңчызы олча-омактыг, өөрээни аажок бо келген. «Чер ээзи-биле анаа эвес чугаалажып турган-дыр сен көр. Олчалыг болдум» дээш, улуг аңчы көөр оолче бир-ле уткалыг бүдүү хүлүмзүрөөн.

«Дүне арай өрүддүр ыт ээрип, чаш уруг-даа ыглап турар чорду ийин» деп, оолдар чаржалашкан. «Бир дугаар келгеш безин, элээн хөйүнү көрүп, дыңнап алган эрлер-дир моң. Че, чүте олур силер? Пажыңар тигиңер, быдаа кылып ижер-дир» деп, улуг аңчы мындыг-ла болган.

Чүгле харын чемненип ора, улуг аңчызы: «Дем чүү дидиңер моң? Ийе-ийе, сактып келдим. Ыт дээн чүвеңер үгү-дүр ийин ол, кандыг-даа чаң бар амыгтан болбазыкпа. Чаш уруг дээрге үгүте тептирген койгун ышкажыл» деп каан ол-ла...

11.04.16.

ХУУЛГААЗЫН ДАШ

Чечен чугаа

Ынчан он ажыг харлыг турган боор мен. Шолук-Хову бажындан, кежээ дүшкелекте, кадарып чораан хоюмну ховуну куду аалче хай деп каап, соонга чоруп ордум. Аалымга чедир кыйгыржым хире-ле чер арткан турган чүве. Хенертен улуг казыргы-даа кырымга-ла келген, сиг-саг-ла дээн, оон ыңай чүнү-даа билип четтикпээн мен. Карактарым көрүп кээримге, улуг ак өг чанында чедип келген болдум. Хой кажаазының чанында девээлээн хойнуң хөйүн кайгадым, кажааның ындыгы чарында бөле олургулап алган дүк савааштаан улус-даа көзүлдү. Баглаашта сылдыс шокарлыг аът-даа баглап каан турар. Эжик калбаш дээн соонда, кызыл-хүрең чычыбы торгу тоннуг метпегер көк кижиги үнүп келди. Мени көрүп кааш, карактары уштунар чыгыгы кырымда-ла келди. Арнынче көрүптеримге, чайгы кончуг изиг хүнде безин дидиренчиг кышкы чывар-ла — эът-кежим соолаш-ла дээн. «Кайыын тояп келдиң, тарийги!» дидир. «Аалымдан» дээримге, «Аалымдан, аалымдан деп алган!» дээш, өрүглүг кымчы-биле бир орааштыр какты. Ол үеде доруг аът четкен бөдүүн кара пөс тоннуг, бажы тас, чушкуузунда узун кара кежегелиг кижиги бистиң чанывыска чедип келди. Кымчылыг кижиги менче айыткаш, демгизинге: «Кажаада хой сагган улусту барып көрүптейн. Бо думаа-халаң чүвени артык

өгже чедире бер!» деп айбылай-дыр. Ийилээ өг чанынга келдивис. Демги кижиге: «Сеңээ хой кадартыр бодап турары ол-дур. Өдээнге кирген кижини чандыр көөр эвес. Хайырааты келбээнде, Доруг-Дайны мунупкаш, салып бер шүңме. Аалыңга чеде бергеш, аьтгың дынын мойнунга баглааш, дораан салывыт. Оруун часпайн чанып кээр кулун чүве. Дүжүмет кээрге, таарыштыр өчүп каар мен ыйнаан» дидир...

Хой өдекте дем-не кирип келген. Оглу сураг боорга, авам өгден үнүп келгеш көөрге, күжүр оглу хараганныг хорум чанында улуг хүрең даш чавыдактап алган ыглап-сыктап, баарынче үзеңейнип-ле орар болган. Кежээ дүшкүжеге чедир, амыр-дыш чок ушта чүткүп: «Уе-уе! Кымчы! Тарийги!» деп-деп алгырып, ыглап-сыктап туруп бээр болган-дыр мен. Авам артыш кыпсыпкан соонда, бирээзи метпегер көк, өскези кежегелиг ийи кижиге, улуг ак өг, сылдыс шокарлыг аьт көстүп, савааш даажы дыңналып, туман хөмө келген дег болган соонда, ол-ла бүгү тайлып чиде берген.

Караам ажыдып, көрүп кээримге, бир дугаарында өг хараачазы көстүп келди. Ооң соонда авамның шырай-арны база херей берди. Изиг дээрезинде авам, ачамга чүнү-даа чугаалап чадап каан мен. Чугаалаар дей бээримге-ле, көзүлбес күш боостааны дуй ап кээр, тыныш кыскалаар турду. Бир-ле дүне удуп чыдырымда, дүжүмге бүгү боду кара-ногаан хептиг, дүңгүр туткан кижиге чедип келди. Ол кижиге: «Тос Дээр кырындан бээр дүжүп, тос каьт довурак адаандан бээр үнүп, азып-тенип чорбайн, ортаакы сарыг өртемчейде мага-бодуңче...» деп чорда, «Аа боктара, көк дүш чиде берди. Дүрген тура халы, оглум!» диген авамның үнү эдептиг дүжүмден чарып, оттурупту. Дүжүмнү авамга чугаалап бээримге, «Оран-таңдының эм оьду артыш хөөкүй сени эгидип эккелгени ол-дур көрөм, оглум — амырап-өөрүп чалбаргаш, улаштыр чугааланы-дыр. — Эрткен үениң эжииниң аксынга таваржы берген кижиге-дир сен ийин, оглум. Шаанда мээң авам, сээң кырган-аваң, база сен ышкаш болганын меңээ чугаалаан кижиге. Инектери одарже үне бээрге, авазы уруун: «Бызааларны хорум ындынче ай депкеш кел, уруум» деп айбылаан чүве-дир. Ынчан олар база-ла бо өдекке чайлап чыткан улус-тур. Кырган-аваң кылаштап орарга, чер-

дээр көзүлбестеп келген соонда, агаарга астына берген ышкаш болган. Орталанып келгеш көөрге, өг иштинде олулар болган. Хенертен чыышкын баарыга кижиге көстүп кээрге, өгнүң ээлери ирей-кадай чокуй хона бергеннер. Удаваанда доскаар дег семис кадай эжикке сыңып чадап кирип келген. Өгдө танывазы бичии уруг көрүп кааш: «Хы, мындыг уругну кайыгып тып алдыңар? дээн-дир. Корткан кырганнар орталанып чадап орда, харыы манап чадап кааш, агай тургаш: «Че, ынчаарга паштанчы кылып аар-дыр, мону! Аан хой дөгөрөр бис, бо уруг база дузалашсын! Кежээ артыкы өггө эдертип алгаш, чеде бээр силер!» деп айтышкын бергеш, үнүп чоруй барган. Байның агайы өөнчө чоруй баарга, ирей-кадай сүмелешкеш, кырган-аваңга хүрең молдургазын мундургаш, дораан-на аалынче чандырып чорудупкан чүве-дир».

Аскан улусту бисти кырган-авам биле мени, дедир эккеп чоруур үезинде көстүп кээр, аът-даа, молдурга-даа апаар хуулгаазын дашты көөр дээш чеде бээривиске, чыткан черинде чок болду...

14.04.16.

КОМПОЗИТОР

Проза-шулук

Каадыр-оол Бегзиге

«Хырааланган талыгырда кыштагда, кыпкан от дег кежээки хүн» сеткилим, бодалым караңгы өрээлин чырыда каапты. Пианинодан үнген аялга чамдыкта орун-дөжектен мени боданыг ораныңга эккеп, «Каш сөстен бижи» дээш, стол артыңга олуртуп-даа каар-ла-дыр. Уран чүүл кижилери бооп, кыска-даа үеде болза, кады ажылдаан үем меңээ үнелиг, эргим. Уттунмас талант болуп чурттап арткан ыраажы акым мээң хөңнүмге кижиге дугайында дувүрелимниң эжиин ажыдып, үнүп-кирип чорууру ол. Чараш аялганы дээш ак сеткилдер — чоок кижилери кезээ шагда хөрөк эжиин база-ла мен дег ажыдып берген. Чылдар ыраан түдүм, улус-чоннун сагыжы, «кааң дээрде көшкөн булуттар» дег,

өскерлип, чоктап чугаалажыр-дыр. Амыдыралдың эрээн-шокар арнынга көстүп келгеш, эскертинмес салым-чаяанга өтгүнчек чорукту ушкаштырар дээш, сынгыйландыр боданып, хинчектенир ужурга база таваржып чор мен. Кара чааскаан турар хиреңде, оюн-баштак чаңың, дөрт-беш кижиге херекчок апаргылаар кижиге-ле болгай сен. Кыпкан от дег кезээки хүн сактыышкынче хамаарылга далажып кылаштап бар чор. Сырынныг аялгаң-биле дужуп, хөөрежири ол-дур көрөм.

Чон сеткилинге төнмээн ажылың бооп, ында-хаая-даа бол, сени сагындырып чурттап көрейин, акый. Ырларыңда үе-биле кады чор мен. Муңгаг билбес оюн-баштааңдан диңмиттиг утка деп каткы-чугаа ам-даа үзүлбейин чор. Чуртталгага хайныгып чораан ынакшыл деп ыяштан черже дүже берген чаңгыс бүрүдүр сен. Черже дүшкөн соонда, бүрүдө чүү боор, алдын-сарыг өңүн көргүскөш, оңа бээр болгай. Бүрү дугайы сээң-биле катап көрүшпес болганымга хомудал-дыр ийин. Соонда сактыышкын чурттап чорууру өскелерге база өөрүнчүг чадавас боор. «Хорга чеден-сезен кижиге аразынга чаңгыс-ла үн өскээр баарга, дораан билип каар кижиге» дижип, чуртташтарың кайгап чугаалажыр чораан. «Аялга хенертен башка кире дүжүп кээр» дээр болгай сен. «Удуур дээш чыдып алганыңда суг, дүрген-не столче халааны дээр» дээр ийик сен. Аялганы чүгле дыңнаар, а сөстү ырлап-даа, дыңнап-даа, көрүп-даа болур дээр болгай.

А мен ак саазын арнынга чүгле сөс аялгазы бооп, көстүп кээр кижиге-дир мен. Бодумнуң-на чуртталгам өскээр ырлай бээрге, арын-нүүр кулаа дораан дыңнап каар-дыр.

30.05.16.

ХОВУ *Проза-шүлүк*

Изиг хүндүс хову ортузунда элеңейнип чор мен. Менден өске бо черде кым-даа чок, мурнумда чиргилчин кожам ол. Орук узун-курт дег дыйлайып алгаш, баалыктар ажып чоруй барган. Базымнарым дем-не харыксырап, чаңгыс черге өртөпкөн дег апарды. Идегел ам келир хөлгелерде. Кызыл доозун көдүрүлгөн

соонда, ак «Жигули» көстүп келгеш, довураан буруладып эрте берди. Хөөн карарган кара шаар каарганнар ужулп келгеш, кырымдан ужулп эртип чыда, өөрүшкүмнү алгаш чоруй барганзыг, кулактарда алгы-кышкызы-ла дүвүредип чыдып калды. Сүтке дүшкөн күске дег, «Жигулиниң» сагыжының багын. Узункуртка дөмей орук баалыктар ажыр шөйлү берген. Артымче көрнү бээримге, ыракта чылар-чылбас бараан көзүдү. Шаам төнгөн базып-ла ор мен. Келзе-ле, кара аъттыг ашаксымаар апарган кижиге болду. Хөлгезинден дүшкөш, мендилей-дир, мен база удур мендиледим. «Черниң черинге халаптыг кижиге-дир сен ала, тала. Чүү-даа таварышпады бе?» дидир. «Ийе» дей тыртып кааш, аъдының коңдаалайынче көрдүм..

Удаваанда ол кижиниң аъдында ушкажыпкан хөөрежип чоруп ор мен. Арган коңдаалайга ында бир чер-даа, сагыш-даа кады аажок саргыза-даа, алыс ишти-хөңнүм чазалып чор. «Хамык ужулп бодуңда-дыр ийин — деп, Идегел чугаалай-дыр. — Чадаг-ла элейтип чоруур кончууну көрөм, кижиге бүрүзү эрги-даа болза хөлгелиг чоруур апарган үе-дир бо. Бо шагны-биле чугаалаарга, чайыксымаар кижиге-дир сен ийин, канчаар ам» дидир.

Ырактан көрүп чортуп оарывыска, кижиге көзүдү, ол, бош өргөн дег, ыңай-бээр тендиңней-дир. Чанынга кээревиске, ол кижиниң бажының бир талакы чартыгы чарык, оон хан агып бадып тур. Оңгар иштинде ак машина ойда барып дүшкөн чыдыр. Хамык ужулп ам-на билдине берди. Чолаачы: «Салон иштинде кижини барып уштуп көрүңерем» дидир. Аксындан водка чыды думчукка келди. Ашак-биле кады машинага чеде бээревиске, кыс кижиге көзүдү. Арай боорда үредежип чыткаш, кемдээн кижини уштуп алгаш, дески черге апарып чыттырып турувуста, шимчеп, човууртай каапты. «Дүргөн дуза эмчилеринче долгаптым, ам дораан чедип кээр боор — дээш, демги эр: — четтирдим көрөм!» дидир. Ол аразында чанывыска сарыг «Газель» тура дүштү, чорук улузу демги халапка таварышкан кижилерде барды.

«Ам ажырбас, чоруулам че» деп, ашак чугаалай-дыр. Хөлзээзин аразында аъттангаш, чорултувус. Чортуп ора, кижим хыйланы-дыр: «Кончуун көрөм, аът болза ынчаар канчап кемдээр

боор? Коргунчуг чүве-ле-дир. «Жигулиден» алыр чүве чок чорду, хайыраан этти, көңгүс чаа хөлге чорду». «Демир-даа канчаар, катап садып азы септеп ап-даа болур ыйнаан. Кижилер-ле кончуг-дур, бажы-биле барган болза, чүден дора» деп эде аарак уумда чугааландым. Шак хире чортуп келгенивисте, аалым көстүп келди — сагыш ажаан. Ашак чоок таныш кижиге дег: «Че, эки турар силер!» дээш, улаштыр чортуп чорупту.

Элээн ырай бергенде, «Адын айтырып аар чүвемни» деп халактап калдым. Өөрээш, чүнү-даа утгуп аар кончуумну! Кара аът биле ак «Жигулинин» өңнери холушкаш, хомудалымга дээрде энчек бора өңнүг булут болуп бүргөп чоруп олур. «Өл-чарга өргелендир өдүп, изигге өрттендир чиртип чорбаан эвес сен» деп, өөрээним аксы кончуг сагындырып чугаалаан дег болду. Кижилерниң билиш чок аажы-чаңын күжүр бодум чамдыкта өршээп, кээрге-даа бээр-ле мен. Изиг хову, улаштыр уйгу-дүжүмге катап кирип, мени дүнелерде хинчектээр боор сен. А хөрөктө оон дора изиг хову кагыдып, оңгаткы дег, назыда каяа сериидеш дээр деп, делгем хову чаңгыс менде чаттылган деп бодаар силер бе? Чок-чо-ок, өскелерде база карак четпес, ужу-кыдыы чок изип хайнып чоруур болгай.

15.10.2014.

ЧЕРЗИ

Проза-шүүлүк

Авамның менче сунуп алган холдары хүнден баткан херелдер-ле, «Хөөкүй оглумну!» дээн үнү угаанымда ынчангы хевээр дыңналып чор. Башкы базымнар кылыпкан дозур карактыг элик оглу эзирик дег мени көргөш, авам, ачам: «Бас-ла, оглум!» дишкеннер боор. «Барып ужар кончуун-даа» деп хепте довуракты кактап турганы-даа чадавас...

Ам бодум кырган-ача апардым. Ажы-төлүмнүн уруглары кандыг-даа хөктүг, солун чугаа үндүрүп кээр. Ундаралга алысканымда, оларның ачызында катап-ла дирлип, каткы-хөгже эглип келир ийик мен. Салым-чол — улут шык, бодалдарым —

хөй өңнүг чечектер, а уругларым — арылар сагындырар-дыр. Өөрүшкүмнүн чигирин үлежир дээш, үглөп келир кыстар, оолдар болгай. Көдүрбээни хөнөк чок дижир назы, аязыр-бүргээр агаар дег, бүдүн хүн иштинде безин каш-даа өскерлир. Чылдар меңээ теректер дег-дир. Хонук, айлар алдын-сарыг бүрүлөрнүн хөйү-ле, сагыш-хөңнүм оларны шылырадыр сүзүп-ле турганзыг. Тайгалар тазында мээң бажым агы дүжүпкөн, дидиренчиин. Сагынмайн чораан үем келгени дээш сагыш чүгө анаа-ла хей дидирей берди? Калбак шыктын ортузунда дег, чуртталганың дөрүндө уругларымга аргаланып чор мен.

Оожургаан иштики делегей ыржым-шыпшың-на чүве, сайт дээр сааскан чок, та чүнү оштап турар. Изиг хөлү эртип, чайның хүннери адакталып, хүн бүрүдө сериидеп, чударал орда, сарынналыг дүвүрелдин бүрүлөрүн бөөлдей берди. Чөгөл төнгөн күзел харын, дуруяалар үнү дег, ырап, талыйып бар-ла чыдыр. Эртең-кежээ сооксумаары кончут, ынчалза-даа бодал аяс хүн дег, ажылда изиг ышкам хевээр. Ундарал ында-хаая күскү бораан бооп, каш-даа катап бүргөп келир хүннерде дүвүгө силгиткен кырган ыяш-ла — орталанып чадап шаг-ла боор мен. Черзи-даа болза андарлы бээр дижири ышкаш, алызы барып сагыш-сеткилге хөрзүн апаар, албаданыг анаа хей барбас. Сагыш-хөөн улус-чонумга, келир салгалга чеде бээрин хөлчөк-ла күзээр ийик мен. Ынчалза-даа хөрөк иштин эде-хере тыртып, аштап-арыглап, «Катап-катап сеткилден аарып чорбас болза, хоржок деп, арын-нүүр орталанып кээп, бүргээр чоруктун булудун арыдыр хадып, кызып-кызып аястырып — иженип көр» деп чоруур ужуру-даа ол.

14.05.15.

ЭГЭЭ

Проза-шүлүк

Тозан ажыг харлыг ирей кулак салып дыңнап оарга, өөреникчи уруглары «эгээ, эгээ» деп-ле чүве чугаалажып чоруп турар болган. Кырган кижини иштинде ужурун билбейн шаг

бооп орган. «Ышкоолага эгээ дужаар деп турарын бодаарга, тайгага токпак белеткээр дээн сургуулдар-дыр аа» деп бодап каан. Бир-ле хүн эртенги шакта доозукчу уруу, экзамен дужаар дээш, чараштыр кеттинип турган. Кыргызан-ачазы чанынга келгеш: «Тайга бажы үнер, ыяш чарар кижичи арыг хеп кеткеш канчаар кижичи сен, уруум? Хевин дөгере чук-ла болгай» диген. «Башкылар баарынга шылгалда дужаарым ол-дур ийин, кыргызан-ачай» дей тыртып кааш, уруу үне халаан.

«Кончуумну-даа ыйна, бо шагда мен дег эгээ сактып оорар кижичи-даа кайда боорул аан» деп, химиренмишаан, ирей-даа бажыңдан үнүп келгеш, шагда-ла ажычы эрткен үрелик аът тергезиниң чанынга келген. Тергениң эрги ыяш салааларлыг дугуйларын уштуп октапкаш, резин камералыг дугуйлар салып каан. Олары дөгере өжүк, бир дугуюн ужулгаш, камеразын алгаш барган. «Мооң ажыын канчаар көрбейн чорбадым дээр» деп, ирей хомудал үлүг тынган. Ыя аразында бодаалдары эрткен үезинче кезек када чеде берген. Кежээ улүзу «хөөрежип» орда, бүдүү үнгеш, ыяштап чоруптар турган. Даң бажында эзирик улүзу өгден үнүп келгеш көөрге, кады ишкен эжи тергеден ыяш дүжүрген турарын кайгаарлар ийик. Ол бүгүнү боду, дүүн чаа болган дег, сактып ора: «Мен база-ла бо үрелик аът тергези дег кижичи-дир мен ийин. Ажылга ол күш четпес, улүска анаа-ла бир хөлеге дег апарган чөнүк-түр мен ийин» деп, ол хомудал боданган. Уруглары ачазыңдан ийи-чаңгыс хлеб өртээ дилээрге, кыргызан аптара дүвүн үжээш, бир шаг боор. Капуста дег тос каът шарыг пөс иштиңден херек түңнү катап-катап айтырып чыткаш, уштуп сунар, моюннарны узаткаш туруп бээр эдептиг кижичи. «Кыргызан-ачавыстың орустаары шуут кежээ — деп, уруглары баштактанып оорарлар. — «Сковородкага балык хаарып чип алдым» дээриниң орнунга «Скороткага балык жратытап чип алдым» дээр болгай» дишкеш, каттырып пат боорлар. Үзер календарьда кара хүн безин байырлал болу бээрин ол шуут кайгаар кижичи. Дыштаныр хүн көрбейн чораан кара ажыл эезиниң баш муңгаш боору-ла чөп. Ажыл деп чүве шоолуг-ла билбес ажы-төлү чамдыкта шимчеп, чугааланып турар чуруктуг хааржак мурнунга олура хүнзей-даа бээр. «Чаңгыс шаң чиңге-тараа тарып аар-дыр» дээрге, бо оранда

чок хөлгезиниң бензини ол чок боор, азы уруглары: «Чиксей берзе, садып чивитпес чүве бе» дээр. «Чежеге дээр улуска эгээ, дүрбүүш болуп чоруур мен ыйнаан» — деп, күжүр кырган чөгенип боданы-даа бээр апарган.

10.06.16.

КҮРҮНЕ ДУГАЙЫНДА ТУУГАЙ БОДАЛДАР

Проза-шүлүк

Алаакка сиген кескен каш эр кыска дыш аразында шайлап орда, бирээзи хөктүг чугаа чугаалап үнүп келген:

— Мен болзумза күрүнемниң шыыладыр бодангылаар арга-хоргалыг борбак бажы болуксаар-дыр мен. «Эштер!» дээш, стол кырынга чудуруктарың салгаш, чугаалай бээриңге, чамдык даалга күүсетпээн улустуң холдары сириңейнип олулар болдур эвеспе.

— Мен күрүнениң оң холу болуксаар-дыр мен, чырык чылыг делгем өрээлге олура хүнзээрде — деп, бирээзи улашкан. — Чарлыктар, дужаалдар бижип оруңда-ла, шактар саадаар эвес.

— Мен-даа, багай кижиге, күрүнениң ишти-хырны болуксаар-дыр мен. Чаяны чара семирп аарда — деп, арган кара эр мындыг болган.

— Даргалар айбызы кылып, саазыннар аай-дедир дажыглаар буттар болурга, черле ажырбас, кабинеттер аразыга дээрден башка, ырак кылаштавас сен. Ажылдаар черден үнүп кээрге, кылагар кара «Волга» манап турар болгай — деп, сөөлгүзү хөөрээн.

— Хөөкүй эрлерни-даа «мый-ыттың сагыжы тайга бажында» дижир болгай. Өшкү, хойга чиртипкен тас дөңгөлчиктер дег, угааныңарның чөгөнчиин — деп, ашак апарган кижизи дыңнап оруп-оруп, чугаалангаш, — чаңгыс кижиге мага-боду ышкаш болур бис деп хей аас ашпайн көрүңер! Күрүне ажылын херек кырында уур харыыңар бар эвес! — деп демгилерни доза шаап каан.

«Сагыш ышкаш чүве кайдал, Саглы ышкаш хову кайдал» дээри ужурлуг-дур ийин. Ыйба ышкаш чиик сагыш-хөңнүнден чарлып, эрлер-даа одагдан сиген шөлүнче соңнуг-мурнуг базып-каннар.

11.06.16.

ӨГЛЕР ОРНУ

Проза-шүлүк

Сагынганым ижин-баарда, хавак кырын дургаар дизигде дег өглер каракка көстүп келир-дир. Дүүн чаа-даа дег сагындырар үелерже катап эглип, Шолук-Ховуда ада-иемниң, чоок кижилерниң аал хонажының сома-соргаан барып көрүп чордум. Хонаш чуртумну таварып эрткен калбак кара чазаглыг улуг орук, эрткен үемни кара будук-биле балай шыйып каан дег, чыдыр. Үжүктери тода көзүлбес саазында баскан таңма-даа дег, хонашта өглер сомазы көстүп чыдыр. Ада-иениң чер-чуртунче албадал чедип эккелди. Орукта машина доскан улус көзүлдү. Бир кижини, айтырыг демдээ дег, черже доңгая-даа бээр, артканнары кыйгырыг демдектери бооп көстүп турлар. Авамның көзүлбес холу уяралым кара бажын суйбап, чылбак арным аштай каап: «Багай оглумну, эки чурттап чор сен бе?» дээн үнү дыңналган ышкаш.

«Кайыын келдиң?» деп, ээнзирел айтырбайн-дыр, баглааш болуп кожоя берген тур мен. Хомудал ээн черден чугаа эрээн. «Ырак үеден тояап, кылаштааш, амгы шагда чедип келдим». «Аяк ишти шай дег, чылыктыр, сактыышкының дыңнап көрейин» дидир. Өг орнунче мөгее бергилээн оът-сигенни көөрүмгө, мен-даа ышкаш. Уттунугдан оолчугаштар эрткен үе деп чиргилчин өтгүр мени «бээр кел» деп холун чая-дырлар. Муңгарал карак чажын ышкыныптарга, оът-сиген угбайн, өдек кырынче оскунуп-ла турганзыг. Кызыл-даван бодаалдың таваңгайы кызаңайнып бар-даа чыткан ышкаш. Кургаг инек-мыяаның хоюг куу ыжы албыктырып келирге-ле ыңдыг боор, хөрөк дакпыжап келди. Ховунуң салгыны кээргээш, агы-каңгы чыдын челбий кагарга, тыныш ажыттынып, авам, ачамны көрүп каан ышкаш, орталанып, эрезим хайныгып, өөрүй хона бердим.

Ишкээр кара-сугдан суглаан авам, сагышка кирер борбак тал ам-даа сугже ээге берген турбушаан. Кежигде тергелиг аьт көзүлген дег болду, «Бляштаан ачам эвес-тир» деп, хөөн боду-ла чугаалай-дыр. Үеге оңа берген, тода эвес үжүктөрлиг саазында төгүлген будуктар дег, сарыг ховужуктуң ортузунда хараганныг хорум базырыктар, өдекте бодалар хөлестеп чыдар дег болду. Кедээр даг ийинде даштарны көөрүмге, кудургайны куду шуушкан хой-ла, чүгле дайгы-кыйгы, чугаа-соот дыңнаvas, дүлей дег.

Чашкы үеден ээнзирел үнү чок кижки дег меңээ чүнү хөөрээр деп аан. Үе-дүптөн бо хүнге чедир ээнзирээн чурт-ла, «Кара өдек безин хатка артпайн барды» деп чарык аяк дег хөңнүмге чугаалай-дыр.

23.05.15.

КАЗЫРГЫ

Проза-шүлүк

Бажым иштинде казыргы бөөлденип, дамырымда хан изип, хайнып, чулчургай чарлыр чыгыы. Калчаа чаңче шилчий бээр үелерим эрткен үени уттуп алганы ол, байлаңнар дег өөрүмбиле сугнуң сыыгында имиңейнчип турарывыс баштан уштунуп чаштай бээр. Чыргалга чедип келгеш, эзирээн дег үё-човуурнуң сыыгында хинчектениг байлаңнар. Азы чок-ла болза дашканың кырында чам дег апарган тургулаар мен. Баштың аарыы соксап чадап, боттуң аары көдүрлүп чадап хинчектенир үелер эвээш — оозу-ла эки. Күзелдин күскү бүрү бөле шаппазы дег, күскү үениң сагыш-хөңнүмнү доюлдуруп келири дег, тывызык эңдерик чаңныг мен дег эвес, кем чок аажылыг бойдус-тур ийин. Алдаг, чазыгның казыргызынга бөөлдетпес кижки кайда боор, кежээлезе, шуурганнай берип, чуртталгадан хоора тыртып аппаратча хөңнү. Алызы оон хевирленген амыдырал чамдыктарга аас-кежик болуп келир, а чамдыктарга ындыг эвес ийик. Улут бажың, бедик херим иштинге-ле хоомай сеткил болуп, хевээр баргылаар болдур ийин моң.

13.05.15.

ХӨЛЕГЕ ДЕГ...

Проза-шүлүк

Сөстериңниң, хертеш, чоргаар мага-бот дег, чаражыңга хөңнүм алзып, хөлеге болуп хуула берди. Сенден чарылбас дээн чүве ышкаш, амырап, каткы-чугааң ораныңда чедип келди. Бүргөг хүннериңде, хөөн хөлеге көзүлбейн баар ышкаш-тыр. Ол дээрге ында-хаая муңгараан үелериң-даа болгай ала. Чалыы сергек тывызык сөстөр-ле хөлеге бар деп кайын билир. Согур душ бооп билип кагза, чидиг кышкызы идегел бажын кезип каар ирги бе? Чүректиг болганда, бирээни бодаар боор. Чырык чер кырыңга хөлеге болуп көстүп келгени сеңээ эдеп-чиктиг утка чадавас. Хөрөкте хөлегени сөзүң ойнай-сылдай чырыдарга, чиде хона бээр. Чиик адак сөстен чарлыр хөңнү чок, чарлыр-даа болза, алыс ынаан сөглээрден башка. Үнү чок чүве хөлегемниң аксының кежии чедип-даа келзе, хөңнү, үе-шактың аргамчызын шөйгөш канчаар — үелиг болгай. Эдээнден туттунуп алгаш безин, боостаа дунган дег, арай боорда сымыраныр-дыр ала, черни сириледир, дээрни хөлбеңнедир чырык хүннү черже дүжүр чүге алгырбас дээр сен? Чаяалга ыядып, кызыл арнын холдары-биле дуй тудуп чорда, билдинместинг базымы-даа талыя бээр ийне. Дезиг эмдик кулун шалбадаан чылгычы дег, дидим эвес хөлегем чоргаар сөстүң мойнун чазыпса, кончуг-дур аа.

30.04.15.

БЕДИК ЭЛ

Проза-шүлүк

Барык-ла үш каът бажың хире эл баарыңда кылаштап чедип келдим. Чайгы шагда маңаа суур уруглары үзүлбес чер болгай, чүге дизе чайгы ышкам изиг хүннерде оларның эштир суу — Сай-Суу агып бадып чыдар. Эл баары онзагай үүжелиг чер, бурун шагның чевеглери бо-ла ажык черге көстүп келген чыткылаар чүве. Куу баштар болгаш өске-даа сагышка анчыг сөөктер бо-ла көстүп келир. Чогум чоокку үениң эвес хире,

өртең кара сава аймаан бодаарга, ырак үе болгу дег. Ол хире кылын довурак адаандан уштунуп келген төөгүнү мен хөөкүй кайын билип чедер ийик мен. Маңаа хем, суг улуг салдарны чедирген болдур эвеспе. Эл ам бир буступ дүшсе, улуг төөгүнү бөгүн көргүзе-даа берзе хөңнү. Эрги шагның боду-биле ужуражы бергеш, калбак хаялар, куу баштардан өске чүнү-даа көрүп шыдавадым. Меңээ танывазым кижги ужуражып келгени-биле дөмей болду. Сонуургал мени эл баарындан ыратпайн шаг-ла болду. Төөгүже орук бар чүве-даа дег, канчап турарым ол... Эртине бар бе дээш, хөректи касканнаарымга, чүгле дер биле хөй күш үнер болду. Ол канчаарым ол?! Кандыг эртине азы эдилел бары эвес, мээң хөрээм сыр өске болгай. Чылдар өттүр бодалым довураан казарымга, тей дег бедип ор. Ында чайнап чырып келир алдын-мөңгүн кайда боор. Үе-шаг хеми уттуушкуннуң кылын довураан суг дег чире шаап келир хүн хөңнүмнүң ылап шынын көргүзе бээр дээри арай-ла бүзүреничиг эвес. Чай эгезинден күске чедир кат-чимис быжар үени манаар апаар болгай. «Хөрээңде бодалдарның быжар үезин кажанга чедир манап кээр мен?» деп, үе бо-ла далажып айтыра бээр, харызынга: «Ам-даа бичии манап көр» дээр-дир мен...

22.04.15.

БЕШ КӨПЕЕК, ЧАШ НАЗЫН

Проза-шүлүк

Алдан чылдар үези турган чүве, ынчан мен эге класска өөренип турганым ол. Ынчан телевизор чок үе, радиога «Шагар-ары» деп дамчыдылганы кырган-ачам-биле манаан орар ийик бис. Клуб даштында бичии улуска «Чапаевти» чарлап каан тур, ону көрүксээш, шак манап, четтикпейн үне-кире халып-ла тур мен. Шак ам-даа эрте, утбам база чок, чорук чорупкан, та канчаар чүве. Честемниң хөреңги үзүлбес чүвүрүнүң карманында даа бүдүү көре кааптым. Далажып-ла чоруп турар мындыг мен. Шак-даа келген... Канчаар боор, канчап-ла орун адаанче үңгөп киргеш, беш көпеек тып алдым — амыраарымны канчаар ону! Суур адаа талазында клубче маңнап-ла катдым. Чедип келгеш

көөрүмге, кижги бажы кизирт чүве болду. Бичии болгаш, кино эгелээр. Иткилежип чорааш, кассирге беш көпееэмни берипкеш, биледим ап алгаш, олутка барып олуруп алдым. Кино орту кирип чорда, бодум Чапаев апарган селеме чайып чоруп орумда, кино үстү хона бээрге, дедир катап бодумче эглип чадап шаг болдум.

Бөгүн суурда чаа клуб бар, ында-хаая концерт азы оюн-тоглаа, хурал болгулаар, ам хүнзедир-даа бажыңга телевизорга кинолап болур сен. Ынчалза-даа мээң кино көрүксээр үем база эрте берген. Ол ам бөгүн меңээ ындыг-ла кончуг чугула эвес апарган. Ынчангаш эртип келген амыдыралым утказы болуп артып калды. Чаш үем эрте бергени-биле беш көпеектиң үнези улгадып-ла олур ийин. Чес көпеек каракка көстүп кээрге, амгы сайзыралдан эрткен үеже сагыжым-биле дөңгүр баштыг оолчугашка ужуражып чоруп каар мен.

17.0.5.15.

ХӨРЕК ИШТЭЭН ХЕМ ОРНУ

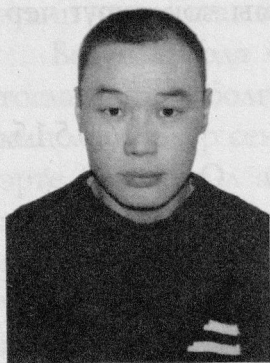
Проза-шүлүк

Та кайы шагда болуп турган чүве, ам бодап орарымга, улуг хем аксында чурттап орар хире бис. Мүрнуу-артыы чарыккы Кара-Туруг биле Ак-Туруг аразын куду эденчек бедик-чавыс эриктерни көөрге, калбак-ла хем бадып чытканы иддең. Чаа-Хөл тайгазының оргузунда улуг-ла хөл бар дээр. Бээр көрүнген талазында улуг көшке сай бар чер-дир, ол сай чирлир болза, ол хөл-даа төктүп бадып кээр. Өршээл болуп мурнуу талаже көвей агып чыдар — оозу-ла эки бооп турар чеди хөлчүгөш бар. Ынаар чорааш келген чуржум оол аажок магадап келген. «Хөлчүгөштер кырында аяк хире сарыг чечектер салдап турар. Сөс-биле чаражын чугаалап четпес-тир мен» дээр кижги.

Булуң-Терек суурнуң артыы талазында кедээр Сай-Суу деп хемчигеш далайже киир агып чыдар. Бистиң мурнувуста чүс-чүс муң чылдар бурунгаар улуг хем агып бадып чыткан чадавас, Дөргүн дааның кырындан харап орарымга, ылап болгу дег. Эрги хем унун куду чаа үе-шагның эгезин көрүп

чурттап чоруур кижиге, меңээ, бо чоок-кавының делгемнери хөреккейге хөй-ле айтырыгны чыгды. Сууржуң чурттаар дээн чарлык-биле тарамык, мал ажылдыг чон чаңгыс черже көжүп, ажыл-иш, амыдырал дээш Булуң-Терек суурну тургусканы ол. Мээң сагыш-хөңнүм, бо хем уну дег, соглу бербес-даа болза, тывызыктың баажызы дөмей-ле угаанда харыы чок куруг чер болуп артып калды.

16.0.5.15.

Эрес К О Л

ИДЕГЕЛИМ АМ-ДАА ӨШПЭЭН

Угаан-чүрээң сактыышкыннар бүргей алган,
 Ундаралга, хүннээшкинге хүлүттүрген.
 Улуг аккыр чоорганыңны куспактапкан
 Удуп чадап, улуг тынып чыдыр боор сен.

Дүрлүп, херлип, аңдаштанып чыдарыңны,
 Дүңнү өттүр чарын салып төлгелээн дег,
 Сагыжымның саргый бээрин бодавайн-даа,
 Сактып-сактып, сарынналып олур-ла мен.

Дүлгээзинниг ийи-ле ай дургузунда,
 Дүңгүр биле орба ышкаш, эгин кожа
 Онча-менди чораан бистер чидиржипкеш,
 Ол-ла олчаан амдыгаа дээр душпайн чор бис.

Өске черде азы кайда чор сен, ынаам?
Өртемчейниң кайы-ла-бир булуңунда
Өзүң-баарың, өскүссүрээр чүрээр саргып,
Өглер кезип, мени сурап чору сен бе?

А мен база аарышкының ажыг аагын
Айдан чылче чүктеп алган азып чор мен.
Бир-ле күзүн сеңээр бижээр шүлүк-чагаам
Биеэ хевээр хаптап алган шыгжап чор мен.

Ишти-хөңнүм, балыг чүрээр ийлезе-даа,
Имир орай сени бодап, медээр манап,
Идегелим отчугажы имистелбээр,
Изиг чүрээр ханызында ам-даа хып чор.

САГЫЖЫМНЫ ЧАСКАРАМ

Сагыш аарып, судал күштүг сокканда,
Саймааралдар мени үглей бергенде,
Сен мээр хөрээр сыртыктанып алгаштың,
Сеткилимни оожуктуруп, часкарам!

Чааскаан муңгак орарымны көрүп кааш,
Чанымга сен чедип келгеш, чассы даан!
Чуртталгамның чырыткызын өөскүдүп,
Чудараңгай, муңгак хөңнүм часкарам.

Сенден ырап чоруй барган үемде,
Сээр чүрээр мени чоктай бергенде,
Сагыш човап соомдан чедип келгештиң,
Саргып чоруур сагыжымны часкарам.

* * *

Сагыжымның шыва тону элей берген,
Часкы хатта чааскаанзыргай калгып чор мен.
Самнап хөглээн кижилерден оякталып,
Шаараш хөңнүм чамап аар дээш, чадап чор мен.

Кежээлерде сарынналым хады киткеп,
Кемдей берген сеткилимни шыырныктырар.
Часкы хүннүң херелдери шонарга-даа,
Чалыы чүрээм боралгактан дидирей-дир.
Чамбы-дипте шаараңнашкан уругларның
Чаңгызы-ла хөңнүм чамап шыдаар ийин.

ЧООРУЛ ОНУ

Чоорту билчип, чолувусту кадар туржук,
Чокшүп-кыржыр, содаалажыр чыгаан-дыр бис. Ылап-тыр бе?

Чалбыгыжы чок өөскүп чадаан хандыкшылче
Чааскаан мен-не чарты салып, чежеге дээр үрүп келдим.

Аравыста туман-шаңны аяс хүнде
Арлы бээр деп идегээним хоозун болду. Чорупкан сен...

Соңгам харап, манагзынмас апарган мен.
Чоорул ону, чогуп-бүтпээн ынакшылды чоорул ону.

ЧААСКААНЗЫРАЛ

Сонет

Канчап черле карак дешпе караңгыда
Кара чааскаан калгып чоруур амытан сен?
Аьт кулаа көзүлбес бо өртемчейде
Азып болур кокпалар-ла муңчок джжир...

Ийе харын, имиртиңде улчуп чор мен.
Ийи кижээ хөглүү-ле чөп, ынчалза-даа
Идегелдин оду-көзүн ажа сөглээн
Изиг чаңныг одагларны оюп чор мен.

Ожук тигер ыжык черлер көвей-даа бол,
Оожургалдыг озалааш чер дилегзинип,
Чүгле боттуң мага-бодун чылдыр эвес,
Чүрээм дожун эргизиптер чарбыыш манап,
Аарышкымны карак ажыт хойлап алган
Адар даңның чырыын харап, азып чор мен.

ЭЖЕШ СОНЕТТЕР

1.

Үгү оттуп, үгер үнүп келирге-ле,
Үргүлчү-ле кады келир сесерлиивис
Үрде келбээн уруг сени менден сурап,
Үлдүрерген сактыышкыным ажып уткуур:

Ийде чечек бүрүлерин чайып-чайып,
Ийи бисти мендилээн дег, мөгөш кынныр.
Хилиң шыктан сүүзүннүг шеңне чыдын
Хире-хире салгын бисче челбий-даа бээр.

Хөлөгелээн ирейлер дег ийи төжек
Хөглээн бисти бүдүү чаптап, дыңнап ора,
Хөңнүвүстүң хыдарын-на кожа тыртып,
«Хөөннешсин» деп йөрээл салып орган-даа дег..

«Үе-шагның агымынче эгил!» дээнзиг,
Үгү эдип, кыпсынчыды чаккыра-дыр.

2.

Үгү эдил, кыпсынчыды чаккыра-дыр.
Үзеш кыннып, оңгаар-дескээр харандым-даа.
Имир, имир... ийде чечек шагда каткан,
Ийи төжек — кымыскаяк өөнче хуулан.

Күзел ышкаш күскү хатка ушкажыксаан
Күжүр чүрээм чадырымче чагдатпастаан.
Катап база чайның тоолун дүжексээштиң,
Карактарым шийип алган орар-дыр мен.

Эглип келбес эргим, солун үевистиң
Элеп калган сактыышкынын үзе кирген
Хүндүс удуур эдеп кушту чектээр чыгап,
Хүлүмзүрөөн шырайыңны чоктап чор мен.

«Ийге чечек чазын катап частып кээр» дээн
Идегел-ле мени күткүп чору боор оң.

ЭЖЕШ СОНЕТТЕР

1.

Каржып эрткеш, биче када доктаай дүжүп,
«Кандыг чор сен, кадыкшылың эки бе?» дээн
Аажок чымчак, ылап ханы сагыш човаан
Айтырыыңга харыы берип четтикпээн мен...

Нүгүл, меге шыгжап билбес карактарың
Нүүрүң арын ажыт чокка сөглезе-даа,
Кандыг-ла-бир буруузунуг, човаашкындан
Харлыгып кээп, хая көргөш, каш-ла бастың.

Хажыывыска турган оолдуң шырай-арны
Харык-ла чок... чайназа-даа, чырыы чыртак.
Бүдүү менче бажын согаш кылбаан болза,
Бүдүүлүк мен ону кайын ожаар деп мен.

Бүдүү менче бажын согаш кылып каарга,
«Бүдүштүг-ле үрен-дир» деп бодал кагдым.

2.

«Бүдүштүг-ле үрен-дир» деп бодаза-даа,
Бүгү бодум, сеткил-чүрээм чыбырлыш кыннып,
Хенертен-не бүргөп келген хөңнүм угбайн,
Хертеш сыным хөлүйүпкөн ышкаш болчук.

Кезек тургаш, кедээр чайлай чылып алдым.
Кежиин менден дестирген дег, «бүдүштүг эр»
Ковайып кээп, колдууң шавый кужактапкаш,
Кончуг дүргөн сени четкеш, арлы бержик.

«Ынак хевээр? Чок, чок, уткан! Ынак?! Чок, чок...»
Ындыг янзы бодалдар-ла мени үглээн.
Харыы дилээн айтырыглар душтарында
Хаалгаларны сенчилеп-ле турган ышкаш.

Кадыкшылым эки-даа бол, катап база
Ханы балыым ханы сыстып, саргыда-дыр.

* * *

Чаражыңны, чалыы хадың, чаражыңны!
Салгын безин, сени чаа-ла көрүп каанзыг,
Чаннып-чашшып, «сарыым бол» деп ээрешкензиг,
Чайгап-чайгап, чассыдып-ла турар чүзүл?

Күткүткен ол хадыңчыкты эргелеткен
Күскү хаттың күжүр ботка дөмейин аар.
Чалыы кыстың чүрээн чаалап алыр дээштиң,
Чадажып-ла турган үем сагыңдырар...

Чажыргаш чоор! Чараш уруг хадың ышкаш
Чаңгыс черге чассып, таалап турбааны шын.
Чанындыва чечек сунуп чедеримге,
«Чанып көр» деп баажыланып дедирленген.

Күскү сырын күзелинге четпээн-даа бол,
Күзүрүмнү чедип алган селгүүстеп чор.
А мээң мында — оң таламда хөлегем-не
Амдыы кыстың орнун солуп орган-даа дег..

МУҢГАК БОДАЛ

Бодал, бодал... төнмес-батпас муңгак бодал,
Борбак бажым эртен дургу оыттап келдиң.
Боолут кижиге көргөн аң дег, өскээр чаштып,
Бо хүн оода мени каггаш, чоруур сен бе?

Бодалымның чылдагаанын билип алгаш,
Бодум бүдүү дезиптер дээш, чадашкан мен.
Анчыг бодал артымдан так туттунупкан,
Адырлыр-даа ужуру чок челип олур.

Канчаарың ол, кара бодал, менден салдын.
Каяа барып, кижиге сени астырарыл?
Чалыы оол мээң чүреккейим хемдивейн көр!
Чаражымга катап-катап буруум миннийн.
Ылап шынчы, ынакшылы күштүт болза,
Ынаа мени өршээп каары чадавас боор.
Ынчан-на сен ырай бергеш, катап келбе,
Ыыже чыгаар бодал чордуң, мени сүрбе.

* * *

Дүвүлүг хат дүннү чалчып, бустап улаан,
Дүвүренчиг хөй-ле бодал мээмде оьтгаан.
Дүүрге ышкаш чидир чепсээм сегирипкен
Дүжүдү хөй бодал кедеп омур-ла мен.

Хаалгамны хат хаккыладыр силгип хонду,
Хараалымга «семис бодал» кирбес болду.

* * *

Өртемчейниң эргилдези — часкы өйнү
Өөрүшкү эркээр дээри шын-даа чоор бе...
Өле күзүн хөглөп чораан чалыы оол мээң
Өл, шык чазын өзү-баарым саргып чүзүл?

Тенек, дөспес өйлеримде авам мени:
«Дедир божаан олукум» деп орар ийик.

Эргеленип алыксааштың, ындыг боор мен,
Чыккылама кыштың соогу хаара бээрге,
Шыырныгып, чилиимге киир доңа бергеш,
Эргим авам хойнуң дүгүн эптии кончуг
Ээрип, дыдып олураарын сактып кээр мен.

Ундаралга алзы бергеш, дүнелерде
Уйгум чидип, улаараан дег апаргылап,
Хоода чурууң хойлап алгаш, удуй бергеш,
Хондур-дүндүр хоюг дүктер дүжээр-дир мен.

Күжүр авай, аргып берген уктарыңны
Күзүн, кыжын чамап-чамап, кедип чор мен.
Элевээн-даа, эктим бүдүн болзумзажок,
Эргеленип алыксааштың, ындыг боор мен.

ЧҮРЕК-БИЛЕ ЧУГААЛАЖЫГ

Дүвү кезек шуугап-шуугап, чаа-ла намдаан,
Дүүреп хүнзээн акы-дуңмам шупту удаан.
Мен-не чааскаан чүрээм-биле сүмележип,
Мерген бодал чаяап чадап олур-ла мен.

«Чүрээм меңээ чүнү сөглээр ирги?» деп-ле
Шүгдүнүп-ле, боданып-ла олурумда,
Ажыш кыннып, ажынган-даа чүве ышкаш,
Ам кээп мени чемелексеп канчаарың ол?

«Өскен тудум, меңээ көңгүс чагыртпастап,
Өскелерге күткүттүрер апарган сен.
Бүзүрелдиг эжиң меңээ идегевейн,
Бүдүү бодуң борастаныр болу бердиң.

Чүгле харын шүлүк бижий бергениңде,
Чүрээң мени чүшкүргүлээр элдептиг сен.
Өйлөп-даа бол, уран сөстү сөңнээр-дир мен.
Өскелерни өтгүнүп-ле чоруур чүнүл?

Өжү ханмас өштүг бактар көргениңде,
Өскелерниң муңгаралын эскергенде,
Өзү-баарың ажыңайнып, хөлзезе-даа,
Өскээр көрүп, билбээчеңнеп чоруур чүнүл?

Ында-хаая ынакшаанда, кудараанда,
Ынчан меңээ удурланып, дедир тенип,
Аажы-чаңың оожум, топтуг хиреңде-ле,
Арай чиктиг чаңнай бээриң база-ла бар.

«Черле ынчаш, мээң-биле өңнүктежип,
Четпестериң эдип ап чор» диксээниңни,
Бо-ла бүтү сөглөп чадаан бодалыңны
Бодум сенден дыңнап, билип ор мен, чүрек...

...Буурул өңнүүм — чүрээм уттуп, будалган бол,
Буруузунар чүвем шуут чок, кончуумну аар!
Чүс-даа катап чүрээм «хоржок» диксээрге-даа,
Чүге-ле ийик, өжешкен дег өскээр чүткүүр.

Хамнаарактың самнавышаан ырлаары дег,
Хамык чонну кайгадыптар үнүм чок бол,
Хаванныы дег каңдайзымаар үнүм-биле
Хайым чокка чүгле бодум ырым ырлаайн.

Өөмгө кирген аалчыларга, чорумалга
Өкпе биле чаамны деңге сунарым дег,
Өскелерниң өөрүшкүзүн, муңгаралын
Өзээмге киир, бодумнуу дег хүлээп чорууйн.

Чүдүлгевис номналында амылыгының
Чүден шынчы Бурганын-на — чүрээ дижир..
Чүктеривис аңгы-башка эвес болгай,
Сүмележип, чаңгыс доң бооп чоруул, чүрээм.

ЧҮГЕ, ЧҮРЭЭМ?

Чүге-ле ийик, чүрээм саргыыр апарып-тыр:
Шүлүк бижип, эрткен үем коптаргылап,
Шүүттүг кылдыр бодангылай бээримге бе?

Хире-хире чүрээм ыстаар апарып-тыр:
Хилей берген, хиргей берген хоорайга
Хилиң-торгу суурумну сагынгаш бе?

Чарылгыже чүрээм хөлзээр апарып-тыр:
Чардыктырып, часкаргылап чорумда-ла,
Чанымайда эжим чоктааш, ыңдыг сен бе?

* * *

Кударалым куюлдуарар сылдаг тыппайн,
Кундаганы куругладыр доңгайтыпкаш,
Тамыдыва дам-на тайып батканымны
Даңгаар эртен миннип келген ожаап ор мен.

Кара часпас аңчыларым согун-сөзүн
Кара чаштан дозуп келген хиремде-ле,
Богтуң оьгун чандыр адып, часпаан шаамда,
Боону чазап, хөнүлээри болдунмас-тыр.

ОРУУМГА-ЛА ЧЕДИП АЛЗА...

Оңгарларже, бедиктерже орук-ла хөй...
Оранымга оңгаар-дескээр эстеп чорааш,
Огулуг шын чолум оруун тывар мен бе?

Куу туман аразында шала көстүр
Куураңнаан мага-бодум орук дилээш,
Кударалдың кокпазында аза бердим.

Өршээ, Деңгер! Өөрүшкүте, муңгаралга
Өкпелевейн, өрү тейлеп, хүлээп чорууйн.
Өөмге-ле чедип алза! Оруумга-ла...

АЗАС ХӨЛҮМ

Ажы-төлүн ошкап-чыттап эргелеткен
Ава кижичылыг-чымчак холдары дег,
Аяар-оожум эриктириң суйбагылаан
Азас хөлүм, чалгыгларың эргимин аа!

Ачы-чолдуг лама-хамнар ыдык ыжы —
Айдыс чыды сиңе берген хүрээлер дег,

Артыш, шаанак чытталып кээр бойдузунуң
Арыг-чаагай агаарыңның магалыын аа!

Ава Тывам хөлдериңиң иези дег,
Ада-өгбем алгап ырлаан хөлү сеңээ
Аалчылар-даа моорлап келгеш, мага ханып,
Амыр-шөлээн дыштангаштың, чанар ийин.

Адакталган күскү өйде чедип келгеш,
Арыг хөлге авамга дег чассып алдым.
Алаң-тозуң частып турда, аалдап кээр мен.
Ак орукче менди күзеп үде, хөлүм.

ЕСЕНИНГЕ

Хөлүн эрттир эрте чаштан хөңнүң дойлуп,
Хөй-ле чоннуң хөрек-чүрээн хандыр билип,
Чүмү-биле чүрээң ырга өргүп чорааш,
Шүлүкчүвүс, мөчээниңден үр-ле болду.

Аьдың бажы аныяаңда хойган-даа бол,
Архивтерде адың-сурааң мөңге читпес.
Чүс-чүс, муң-муң чүректерниң чылыын көзээр
Шүлүктерде сеткил-хөңнүң дириг хевээр.

Үе солчуп эрткен-даа бол, күжүр боттуң
Үүле-чолу сээңии-биле хөөннеш болгаш,
Орук-суурга, Рязань чоогу делгемнерден
Овуруңну дилегзинип хараар чордум.

Оран кезип, улуг Русьту эргизе-даа,
Орус оолдуң хөөрүңге четпээним дээш,
Ханы ынак хадыңнарың бүрүлери
Хадып турда, хараадалдан човаар-дыр мен.

Черле бир хүн чевээң черге чеде бергеш,
Чечек салып, черге чедир мөгөйгештиң,
Дыргын тараан шүлүктериң ийи-бирин
Тыва дылга таваар номчуп бергей мен аан.

ПОЭЗИЯ

Бодал четпес, сактып төтпес онза оран —
Поэзия, сээң чаяалгаңны магадааштың,
Байгы бодум, сеткил-чүрээм чүгле сеңээ
Бараалгаар дээш, бар-ла шаанче чүткүп-ле чор.

Бажы харлыг таңды ышкаш, шыпшыыңдыва
Багай кижичеңгий албас дээрзин билгеш,
Уйгу-дыш чок шүлүкчүнүң күзелениң
Уг-шиин шиңгээп, улап хандыр казып чор мен.

Бодал, сагыш сүүзүнүнден төрүттүнген
Поэзия, сен чүдүлгем дег сүзүктүг сен.
Аарышкымны, өөрүшкүмнү алалавас
Авам ышкаш, шүлүкчүлөр иези сен.

Бойдузумнун эң-не ыдык аржааны дег
Поэзия, сээң арыг, домнуг адырыңның
Шоргазынга сеткил-хөөнүм каксып-каксып,
Шоорум киткеп, соруум улам быжыгып чор.

Ондар М О Н Г У Ш

НАЗЫНЫНГА ЧАЛЫНМАС ЭНЕ

«Улуг-Хем» сеткүүддүң «Чаа аттар» деп рубриказынга колдуунда-ла аныяктарның чогаалдарын чырыкче үндүрүп турар болгай бис. Ынчалза-даа салым-чаяан 7-даа, 70-даа харлыында оттуп кээп болур. Бо удаада номчукчуларга сонuurгадып, шүлүктерин парлап турарывыс улуг эне аныяанда чымыштыг ажыл-ижин бүдүрер, чаш ажы-төлүн өстүрер дээш, чогаал бжиир чайы чок турган-даа чадавас. Таныштырып турар авторувус Монгуш Ондар Кужуевна 1939 чылдың апрель 10-да Чөөн-Хемчик кожууннуң Бора-Тайга суурга хөй ажы-төлдүт малчын улустуң өг-бүлезинге ортун уруу кылдыр төрүттүнген. Бора-Тайгага 7 класс дооскан соонда, Новосибирскиниң кооперация техникумун дооскаш, төрөөн суурунга садыгжылап ажыдап эгелээн. Төрүттүнүп кээрге, ада-иезиниң берген ады Анзат – Ондар Анзат Кужуевна, ооң соонда документилер кылып турар үеде, ады фамилия, фамилиязы ат болуп, Анзат Ондар Кужуевна апарган. Өг-бүле туткан соонда, Монгуш Ондар Кужуевна апарган. Ынчалдыр аймааның ады бодунуң ады

апарган. Ады безин мындыг солун төөгүлүг Ондар Кужууевна 4 ажы-төлдүг, 10 уйнукутуг, (уйнукутарының ажы-төлү безин 13 кижичеткен) улуг ава, кырган-ава, эне-даа болза, төрөөн суурунда амдыгаа чедир садыгжылап ажылдап чоруур. Ажы-төлү авазын: «Дыштанып көр, авай!» деп, ээрежиң, дилеп-даа чадап каан. Ондар Кужууевнаның бир чаңгыс чер чурттуу аңаа тураскаадып, бодунуң шаа-биле мындыг шүлүк бижип каан.

Суурувуста садыгларны үндезилээн,
Сургууларны, башкыларны – бүтү чонну
Аныяандан хүннүң чыгыгы уткуп хүлээр
Арны чазык Кужууевнага мөңгө алдар!
Авам чуртун алгап мактаан хоочун өгбөм,
Амырааштың, шүлүүм сеңээ бараалгаттым!
Улуг өгбө Кужууевна аравыска
Үргүлчү-ле чүс чыл чедир чурттаар болзун!

Бо одуругларны номчуурга-ла, Ондар Кужууевна төрөөн чонунуң аразында кайы хире хүндүткелдиг кижиче дээрзи каракка көстүп, билдинип кээр.

Ондар Кужууевна шүлүктү улгады бергеш, бижип эгелээн-даа болза, чаа эгелеп чоруур улуг-даа, аныяк-даа чамдык улуска деңнээрге, шүлүк тургузуунуң, аяннажылганың дүрүмнерин кончуг эки шиңгээдип алган, сагыш-бодалын будулчак чокка, тода болгаш чедингир кылдыр илередип билир кижиче болду. Назынынга чалынмайын, амдыгаа чедир ажылын кылып, харын-даа чогаал бижип чоруур апарган улуг энеге быжык кадыкшылды, сагыш-сеткили өөрүшкү-маңнайлыг, бедик хей-аъттыг узун назы назылаарын, демир-үжүү кезээде-ле чидиг чоруурун сеткиливис ханызындан күзевишаан, шүлүктерин чонга бараалгадып тур бис!

Эдуард МИЖИТ,
Тываның Улустуң чогаалчызы

ТӨРЭЭН СУУРУМ

Кадыр бедик Кызыл-Тайга эдээ болур
Хараганныг хавак баары дөлем черде
Кара-суглар, арга-арыг бүргөп алган,
Кавайлымдан өскөн суурум Бора-Тайга.

Өскөн-төрээн суурумнуң мурнунда бо
Өгбелерниң кавай чери — Шөлдээ-Тей бар,
Алдын-сарыг арбай-тараа аразында
Алгый берген байлактыг чер ол-ла болгай.

Чогум боду хензиг бичии сууржугаш бол,
Чоргаарланыр алдар-ады аттыг көвей
Чогаалчылар, ыраажылар, тараажылар
Чогуп үнген буянныг чурт ол-ла болгай.

Чайынналчак орден-медаль ээлери бол,
Сагыш-хөңнү улуургавас, хүндүлээчел,
Үнген кирген аалчыларга ажык, чазык,
Үлегерлиг чоннуң чурту — Бора-Тайга.

Бора-Тайга ажыл-ишчи бөдүүн чоннуг,
Бора-Тайга — тараажылар кавайы-дыр,
Бора-Тайга — өскөн-төрээн ынак суурум,
Бора-Тайга, Сүмбер-Уула — чоргааралым!

КЫЗЫЛ-ТАЙГАМ

Аржыыл-булут артындыва,
Ак-көк дээрже бедип үнген,
Артын-иштин аалдар долган
Авыралдыг Кызыл-Тайгам.

Булут тыртып, бүргей бээрге,
Буурул бажы көзүлбейн баар
Хаттың, чаъстың эгелээрин
Хажык чокка медээлей бээр.

Хүннээректеп турар өйде,
Хүлүмзүрүп өөрээн ышкаш,
Хүнге чайнаан шарланнары
Хүрең-кызыл шырай киирер.

Кызыл хүннеп турар өйде,
Кызыл-сарыг шарланнары,
Кыпкан от дег, чайнай бээрге,
Кызыл-Тайгам улам чараш.

Арат чоннуң кадыын эмнээр
Арыг агаар, аржаан суглуг,
Кышкы-чайгы хонаштарлыг
Кызыл-Тайгам — кызыл тыным!

ЧЕДЕН ХАР

Чеден харым чедип келди,
Четтирбейн баар чоор бе?
Черле меңээ четпес кылдыр
Челе орта баглап кагза.

Ынчалза-даа ындыг болбас,
Ыдык Бурган ынчаар номнаан,
Ынчангаштың апрель айда
Ызыртыр-ла чеденнээн мен.

Чеденнээри ол-даа канчаар,
Черле келген назын-дыр ол,
Чедир кылбаан ажылым хөй —
Чегей чүве чаңгыс-ла ол.

Адак-бышкак аартаза-даа,
Аарыг-хоочу кызаза-даа,
Ажы-төлүм аразынга
Ам-даа хөй чыл чурттаар дээн мен.

Чеден харлыг өөрүмге-даа:
«Черле чүвээ дүжүп бербейн,
Чечектедир чурттаңар!» деп
Чедишкинни күзээр-дир мен!

ИЕЛЕРГЕ МӨГЕЙИҢЕР!

Чаштарга-даа, улуунга-даа
Чагыын берип, сүме кадып,
Экини-ле күзеп чоруур
Энелерге мөгейиңер!

Ажы-төлүн, малын туржук,
Ашаан безин азырай бээр
Ажылгыр-даа, кээргээчел-даа
Аваларга мөгейиңер!

Ишти-хырнын сөөртү-сөөртү,
Ижин кылыр, уруун алыр,
Изиг-соокка торлуш дивес
Иелерге мөгейиңер!

* * *

Амыдырал чаңгыс черге турар эвес,
Аккан суг дег, хөй-ле чылдар шуужа берди.
Чоокта чаа-ла ортун салгал диртип тургаш,
Чогум бөгүн хоочуннар апардывыс.

Кастык бызаан көк-көк дүктер көвүдээштиң,
Кара башты ак хар кылдыр шимей каапты,
Ак туң ышкаш диштеривис божаңайнып,
Анаа-ла хей тоглап дүжүп эгеледи.

Чечек ышкаш чаражывыс имистелген,
Чеже болур, дурт-сын-даа өскерилген,
Шырайларда сыгыглар шуут эңдерилген,
Чылдар санай эвээш кижиге арттывыс ийин...

ТӨРҮТТҮНГЕН ЧЕРИМ

Өскөн-төрөөн Бора-Тайгам дагларында
Өлгүжемге уттундурбас черлерим хөй,
Өртемчейге күжүр авам мени төрөөн,
Өзүм-биле тудуш болган өдек чер бар.

Эгээртинемес элбек көктүг, аржаан суглуг,
Экти бедик Дөргүн, Дөргүн, улуг Дөргүн,
Эрте шагдан өгбелерим чурту чораан,
Эргип көрүп эрикпезим кыштаг ол-дур.

Ирей-кадай ыржым кежээ хөөрежип,
Изиг шайын аартап орап хевээр-даа дег,
Кидис өгнүң турган чери ам-даа бүтпээн,
Хиним ында шыгжаттынган ыдык черим.

* * *

Агы-каңгы катый үнген
Алды, Үстүү Шөлдээ-Тейим.
Аралажып мага ханмас
Авазының уруглары.

Үнүш-дүжүт элбек, байлак
Үстүү, Алдыы Шөлдээ-Тейим.
Идегежиң мага ханмас
Иезиниң уруглары.

Божа, хойтпак сава сыңмас
Бодум чуртум – Бора-Тайгам.
Бодалымны өттүр сөглээр
Борбак кара кыстарымны.

Арбай-тараа арбын үнөр
Адам чурту – Бора-Тайгам.
Айбылаарга, чажам дивес
Авыралдыг кыстарымны.

Байыр-Мөңге Б А Н Д А Н

ӨСКЕН КЫШТААН БИЖИП ЭГЕЛЭЭН ООЛ

Бандан Байыр-Мөңге Уран-оолович 1995 чылдың январь 25-те Тере-Хөл кожууннун Кунгуртуг суурга төрүттүнген. Кунгуртугга эге класстарга өөрөнгөн соонда, ортумак класстардан эгелээш, Кызылдың 2 дугаар школазын дооскан. Барнаулдуң эмчи колледжизин 2017 чылда дооскан. Амгы үеде Кызыл хоорайның Республика эмнелгезиниң клиник-диагностиктиг поликлиниказында ыжык шинчилээр (онкоосмотр) фельдшер эмчизи бооп ажыдап турар.

«Үшкү класска өөренип турумда, башкывыс: «Кыштаглыг улус бар болза, кыштаан бижип эккээр» деп онаалга берген. Ынчан-на эге баштайгы «Өскен кыштаам Хиримнигим» деп шүлүк бижээнимни сактыр мен» деп, аныяк автор чугаалады.

Амгы үеде чогаалчы мергежили чаа-ла кулак тыртып үнүп кел чыдар чаш өзүм ышкаш-даа бол, Байыр-Мөңге Бандан дыка кызымаккай, элээн хөй чогаалдарны бодунуң шаа-биле бижип четтигипкен кижиде деп эскердим. Үези кээрге, ол кызымаа-биле чогаалдарының шынарын экижидип, багай

эвес чогаалчы бооп өзүп кээринге идегедим. Ам дээрзінде ооң адын таныштырып, ийи улуг эвес чечен чугаазын шилээш, номчукчуга бараалгаттывыс.

Эдуард Мижит,
Тываның Улустуң чогаалчызы

ЫНАКШЫЛДЫҢ ХЕМИ

Чечен чугаа

*Дерлик тоннуг, моол уктуг,
моол черниң Термес уруу
кырган-авамга тураскааттым*

Бырлаңайнып агып чыдар хемниң суу хүнге чайнап чыткан. Та бөгүн чүве ирги бе, ол кежиг эриктерин болчаг чер кылдыр дедир хуудурупкан дег. Езулуг ынакшылдың хеми бо-ла-дыр-ла... Ам-даа шагдагы дег акпышаан. Ийи чалыы чорааннарның чүректери-ле база хем дег соксаал чок хевээр. Ам ал-боттары шак бо хүн көржүп кээрде, хемниң кежииниң ийи талазының эриктеринде. Ийе, күзезе, сүзе берип болур. Чүге диге ынакшылдың хеми чода безин ашпас болгу дег. Аныяк эвес, кырып назылаан улус каяа ынчаар, бот-боттарынче үр-ле көржүп алгаш турганнар. Каяа-ла ам таныжар ийик. Ынакшылдың хеми безин оларны бижииргешпезин дээш боор, кылаң-кылаң агымнарлыг, шапкын даажы эриктерге ол-бо часкагылаары дыңналыр.

Таптыг-ла чеден чыл бурунгаар шак бо маңаа ийи чалыы кижик шак-ла мынчаар үдежип чарылган болгай. Солун-на-дыр. Дыка үр болгаш, безин чартык чүс чыл оранчок эрте бээрге, көржүп келир. Шагдагы шаан сагынган бе, кырган-ача ам чүгле суг сүспейн-даа, чанында көвүрүт-биле кеже иргипкен. Ону билген чадавас, бо талада эрикте кырган-ава база көвүрүт чүкче таваар баскылаан. Кайызы-даа ортумак дурт-сынныг, оларның буурул баштары база-ла бот-боттарындан ылгалыр чүве чок.

— Эки-ле бе ыңар! — дигеш, кырган-ача чугаа эрээн.

— Экии, экии! — деп мендилээш, олче көргөш, кырган-аваның чүрээ серт кырган. Ооң чүрээ чүве эндевээн. Шына көрзе-ле, шагдагы Бөскүйү. Ол арада Бөскүй Хүреловичини кырган-ава мынча үе дургузунда көрбээнин канчап бодап сагынмас боор.

— Шимилээ-дир мен. Танывайн турар боор силер, Бөскүй Хүрелович — дээрге, Бөскүй Хүрелович ам-на топтап көрө берген.

Дүрген-не куспактааш, Шимилээ Өглешкиевнаны хорлаңгылап кадыксай берген чаагынче чыттаан. Бөскүй Хүрелович карманындан бичии аржыылчыгажын ужулгаш, карактарының сыстыгылаан чаштарын чоткулаан. Кезек болганда, ийи-чаңгыс мөңгүннелчек чаштар ооң бодунуң-на төрөөн черинче эстей хонган сырынга баткылай чаштап турган.

— Инектерим хавырып чор мен. Бо чоок кезектерде көзүлбес-тир — деп, Шимилээ Өглешкиевна чугаалааш:

— Силер каяа турдуңар, чаа... Бүгү назыда көрүшпейн, көржүр чүү деп үүлөл?

— Харын. Келгеш, ийи хондум. Хоорайга-ла чораан мен ийин. Кижиниң чурту дег, эргим чүве каяа турар. Уругларым эккеп алдылар — дигеш, Бөскүл Хүрелович оң холун черге даяны аарак удуур көргөн.

— Ам тозан харны харлап турар-дыр бис. Сөөлгү чарылгаш, дужуп келдивис. Канчаар ону, чылдар шуушкаа дүрген-не-дир — дигеш, Шимилээ Өглешкиевна ыгыт чок барган. Бөскүй Хүрелович-даа база-ла ыгыт чок. Боданып-ла органнар. Оларны йөрээп турган дег, чараш Хүн-Хүртү хеми аян түдүп бербишаан. Дөмей-ле оон үр-ле хөөрөшкеннер.

Ынчан хоорайже Бөскүй Хүреловичини үдээш, чалыы уруг манап чораан-на болгай...

— Кырган-авай, инектерни дозуп алдывыс! — деп, кыйгы салган үннер дыңналган соонда, Шимилээ Өглешкиевна байырлашкаш, чаныпкан.

Бөскүй Хүрелович ол черге чааскаан артып калгаш, дыка-ла үр боданып орган. Ооң иштинде кандыг сагыш-сеткил дойлууп турганын кым билир боор...

— Авам силерни келиңер диди, кырган-ачай! — деп, кезек болганда, ооң чанынга Шимилээ Өглешкиевнаның уйнуктары соңнуг-мурнуг чаржалаштыр маңнап келген...

СӨӨЛГҮ ЧЕЧЕК

Чечен чугаа

Эртенги хүн херелдери чайгаар саарлып кээп, баштай дагларның чүгле шыпшыктарында дээп эгелээн. Чалымның эзир кужу чаа хүннү уткааны ол ирги бе, уязындан ужуп үнгеш, Ийи-Чылгыны бир дескинипкеш, дедир-ле, даң хаяазының соогундан боор узында-ла барган. Ооң ийи-үш-ле эткен үнү удаан бойдусту оттуруп, медээлээн-даа дег кынныр. Шаа-даа четпейн, хүн шору көдүрлүп орган. Чоорту үнген хүннүң херелдери бажыңның, соңгазын дааш чок соктаан дег, шилин кылаңнадыр чайыннады берген. Дуу ырак чыдар Ийи-Чылгыдан чыраан хүн хоорай черге келгени ол-дур ийин. Чайгы дээрниң булуттары чоорту көжүп, агаарны аястырып турганзыг-даа. Ол үеде чаа оттуп келген уругнуң шырайын соңгаже кезек көрүпкенинден, ооң соонда дашкаар үне бээрге, хүн чылыы чассыдып, чылыда берген. Ынчалза-даа, хүннүң чылыг шонуу чеже-даа чылыг бол, уругну өөртпейн барган. Чүге дээрге, орунундан туруп кээрге безин, чурттаар хөңнү чок, чүгле чыдып-ла туруксаазы келир болган. Чүү деп чүүл аныяк кыстың сеткилинге аар дегтени билдинмес. Анаа-ла чуртталга хөөн чок кижичерле турбас. Эжин чидирген дуруяа куштуң өскүс арткан ызы шак бо аныяк кыстың сеткилинге дөмейлешкек. Уруг дедир бажыңынче кирер деп чорда, бир-ле кижиче дээктиг херимин соктааш: «Дээгин ажыдам!» дээн.

Ындыг сөстөргө уруг кезек кайгааш, херим эжиинче көре берген. Оон катап-ла: «Ажыдам дээгин» деп үн дыңналырга, уруг ам-на херим ажылдыр кижиче көре берген. Херим ажылдыр эр кижиниң чүгле ийи караа, хаваа, арны чартык көзүлген.

— Кым силер? — деп, уруг ам-на айтырган.

— Ажыт, эжим! Мен-дир мен, Алаңгы — дигеш, эр кижиче эжикти улам тырткылаан.

— Алаңгы сен бе? — дээш, уруг ажыдыпкан.

— Экии, сарыым! Мени үр манадың бе? Үр манаан сен, — дээш, Алаңгы уруг эжин кужактапкан.

Уругнуң карактарында ам-на өөрүшкү көстүп, Алаңгының карактарындан төгүлген чаштардан хойган чүве дег, чүгле чаагынче салаазы-биле дээп каан.

— Манап чордум. Шын. Сагызжым өскүс чор ийин — деп, Өпей-кыс шугулдааш, Алаңгыже чиге көргөн.

Алаңгы аткаар ийи баскаш, кайгаанзыг хөңнүн көргүскөш, чугааланган:

— Ол. Сени манаан деп билип, бодап чораан мен. Каржы үүлөгө таварышкан кижидир мен. Чоор сен.

Өпей-кыс ыттавас боорга, Алаңгы катап-ла чугааланган.

— Бажыңыңда кымнар бар? Эки турдуңар бе? — дээш, эжинче эргим көрүш-биле көргүлээн.

— Че, кирээли. Авам, ачам суг бар...

Бажыңче кире бээрге, Өпей-кыстың ада-иези Алаңгыны көргөш, чожуй хонганнар. «Чаа-дайыңдан эеп келбээн, чүгле мөчүзүн тыпкаш, көрдүм» деп турган Алаңгының кады чораан эжиниң чугаазы меге боорга, ынчанмайн канчаар.

— Па! Алаңгы! — депкөш, Өпей-кыстың авазы девидеп, өөнүң ээзинче көргөн.

— Экии! — дээш, Алаңгы столдуң оң талазында сандайга ора дүшкөн.

— Сени ажаап каан дээр. Өлүг кижиде келди бе деп бодадыбыс. И-ии, авай — деп, Өпей-кыстың авазы база-ла чигзинген.

Өпей-кыс биле Алаңгы чунуп алгаш, шайлап эгелээннер.

— Эжиң келгендир, уруум. Бооп-тур — дигөш, ачазы база эртенги үеде келген күдээзинче, оон уруунче көргөн.

— Арай боорда кижиде болдум. Ийи чыл болган боор мен — деп, Алаңгы чугаазын дораан эгелээн.

— Сени чок болган деп меге-дир аа? — деп, авазы катап-ла чугааланган.

Алаңгы аңаа шагжок хүлүмзүргөш, Өпей-кысче көргөн.

— Ийе. Келгеним бо-дур. Меге ...

Алаңгы чемненип ора, бодунуң чуруун ханада аскаш, чечектер-биле шимээнин көргөш, иштиңде бодунуң байдалын-на даап бодарыңга өй болган. Дайынче чоруур деп тургаш, Өпей-

кыска берген чечээн, чүге-ле ийик, ооң чуруунда астып каан боорга, Алаңгының сеткилинге арай анчыг болган.

Шылап-могаан кижиге чүү боор, дораан чыдыпкан. Бүдүн хүн ишти удуп келген. Кежээки шакта отгуп келгеш, бодунуң дугайында ам-на таптыг чугаалап берген.

— Эмчиге үр чыттым. Бертик-межел артарынга өй чыгыгы турдум — дээш, катап-ла хоолаан чуруунче көөрге, ооң дайынга чораан үелери дораан-на көстүп келгензиг апарган.

— Мен мындыг чүүлдү хөй көргөн мен — дээш, Өпей-кыстың ачазы Шулуурбай чугаазын эгелээн: — Ынчан база-ла сен ышкаш шыдалдыг, күштүг турган үем чүве. Бистиң аалдар дуу Кара-Суг адаанга хонар турган. Бистиң черниң аан. Сен дээрге дайындан келген-дир сен, оглум. Бо Кара-Сугга бир катап база бир аалдың ээзи читкен. Үер-сугга алыскан дижиң, улус ынчан кончуг хараадаан, дилээн. Үер соонда сайда чыдар сөөктерни кижиге сөөгү дээш ажаап кааннар. Оон элээн үе эрткенде, ол кижиге дириг чедип келген. Улус эгезинде ол кижиниң сүнезини келген боор деп-даа турган — дээш, Шулуурбай хүлүмзүрүп каан.

Алаңгы бажын согаңнадып каап, ыгыт чок дыңнап: «Тыва чонум аразынга кээримге, хостуун!» деп боданып орган. Боду улуг туразы чок бол, ооң хөрээ делгем, шилгедексимээр, кырлаң ышкаш бедик эр. Ынчалза-даа ооң өскерли бергенин Өпей-кыс-даа, ооң ада-иези-даа кайгап ханмайн органныр. Мырыңай семис чаагай турган кижиге ам арыпкан, шуут сөөксүмээр апарган...

Ол хүнден эгелеп, Өпей-кыс каракка көзүлдүр өскерлип калган. Хар-назыны чаа-ла үжен дөгээн өг-бүле улустуң аразында харылзаазы эге хүннерде-ле бижииргел чокка шуудай берген.

Алаңгы бодунуң чуруунда азып каан чечектерни: «Мынча үе иштинде чүге октавытпаан улус боор?» деп бодап, катап-катап көөрге, оңгаш, кургаан чечектер безин ооң келген хүнүнде өңдейип, өң кире берген-даа ышкаш болган.

— Эртен авам сугже баар бис. Кайгаар боор... Хөөкүй авам! — деп, Алаңгы бир хүн Өпей-кыска чугаалаан: — Авам канчаар ирги?

— Аваң үргүлчү биске кээр кижги. Сеткили өөрүүр боор ийин — деп, Өпей-кыс оожум харыылып каан.

Чүге-ле ийик, ол үеде сактырга-ла, Алаңгының амы-тынын камгалаан чечектер-ле оларның чугаа-соодун сагыш ханып дыңнап турган ышкаш болган. Өпей-кыс ооң көрүжүн эскерип кааш, «Сээң берген чечээңни көрем» дээнзиг, Алаңгыже хүлүмзүрүп көргөш, чечектерни адырып эгелээн.

«Мени камгалаан эргим чечектер — мээң сөөлгү чечектерим» деп бодангаш, Алаңгы Өпей-кысче, шак ол чечектер дег эргим кылдыр көрүп орган...

Ангелина О Н Д А Р

АВАМГА

Амыдырал кежик-чолун дозуп ижип,
 Ак-көк дээрге, аржаан сугга чүдүп, тейлеп,
 Ажыл-биле төрөөн черин алгашсын дээш,
 Авам мени чырык черге чаяп төрөөн.

Авыралдыг сылдызым боор авайым сээ
 Алдын, мөңүн, алмазты-даа сөңнезимзе,
 Чаңгыс катап эргеледип чассытканың
 Чандырыштар, эгидиптер харыым бар бе?

Чагыг-сөзүң утгуп кагбайн, дыңнап чорааш,
 Шаам-биле чонумга-ла бараан болуп,
 Чажың меңээ чедиргениң буяныңның
 Чамдыын-даа бол эгидерин күзеп чор мен.

ЭРГИ ШҮЛҮК КЫДЫРААЖЫНДАН

«Канчап меңээ ынакшыдың?» дивейн көрөм,
Мээң сеңээ ынакшааным —
Кандыг-даа мергеннерниң тып чадашканы
Харыызы чок хуулгаазын тывызык-тыр.

«Кайы хире ынак сен?» деп айтырбайн көр,
Мээң сеңээ ынакшылым —
Кайыын-даа бол, харап көөрге, ужу-даа чок,
Хайнып-мөөрөп, чалгып чыдар калчаа далай.

* * *

Кажан-на ийик, ужуражып душчуп кээр бис,
Карактарың көрүжүңгө эсти бээр мен.
Ийи бистиң куъдувусту Курбустуже
Ийлээн, кагаан сеткиливис айткарыптар.

Казыргылаан куюм хөөннүң бөөлдени
Катап база черге кээрин күзевес мен.
Октаргайже улам бедип дүндүүштелгеш,
Олча-кежик ыйбазы бооп тарай берзин.

* * *

Чараш оолак, менче дыка кайгава даан,
Чазык чаңнап, элзедир деп бодавайн көр.
Оожум-дыштыг сеткилимни хөлзедир дээш,
Оптуг-кажар аргаларың ажыглавам.
Чүзүн-бүрүн сөстериңге алыспас мен,
Чүреккейим доңун чежип шыдавас сен.

* * *

Мөңге ногаан оңмас шивилер —
Сагыжымда утгундурбаан ынакшыл.
Чалыы шаамның күзелиниң оюну —
Мөөрүк сында чажыртынган эртине.

Сагыш-чүрээм ыдык сыннынче орук —
Шапкын сугже октаттынган даш.
Чажыт хөңнүм үүжезин бузарын
Чаңгыс сен-не шыдаар боор сен, чаражым.

ЭПТИГ-ЭЭЛДЕК ШЫРАЙ-АРЫН...

Эптиг-ээлдек шырай-арын
Эрэннери чажырза-даа,
Кижилерниң ишти-хөңнү
Кидирээштиг болур чорду.

Кидирээшке дүрбүдерге,
«Кижиргенчиин» кандыг дээрил!
Муңгашталган шагжаң хөрээң
Бузулгуже, ыглаксааң кээр.

КАЙЫ ХИРЕ МӨҢЭЭ ЫНАК ЧОРААН ИЙИК СЕН...

Кайы хире мөңээ ынак чораан ийик сен,
Катап база шак ол үе келген болза!
Карактарың дүп чок ханы ээреминге
Карбап, шымнып, эргеленип чораан болза.

Хүлүмзүрөөн шырайыңның чалынынга
Күзелим дег дөгеленип чылынзымза,
Шагдагы дег сеткилимни сеңээ сөглөп,
Сагыш хандыр чассызымза, күжүр эжим.

ӨРТЕМЧЕЙДЕ СЫЛДЫСТАР-ДАА ТОГЛАП БОЛУР

Өртемчейде сылдыстар-даа тоглап болур,
Өндүр улуг баштыңчылар сөнөп болур,
Эң-не шынчы өңнүүң безин садыптып боор,
Элдеп-эзин делегейден оон ыңай чүнү манаар?

«Аас-кежик», «Ынакшыл» деп сөстөр безин
Анаа хоозун чаңгы болуп дыңналы бээр.
Ындыг өйде кара чааскаан артып калгаш,
Ыржым өттүр чүрээң үнүн дыңнап көрөм, чүү дээр-дир?

Өртемчейде сылдыстар-даа тоглап болур...
Ынчалзажок чүгле бодуң бодуң болуп артып калам.

БУЛАК

Сеткил-хөңнүм дому чораан
Септен аккан ыдык булаам,
Ырың чүгө үстү берди,
Ыржым барган ужуруң чүл?

Арыг сууңну шагда бир-ле
Амзап ишкен хүнүмден бээр
Чүрээм, ханым ыдыын сиирген
Сүзүглелим болуп чордуң.

Өйлөп-өйлөп сеңээ келгеш,
Өөрүшкүлүг ырың дыңнап,
Буукканым сеңээ сөглөп,
Муңчулганым чазып чордум.

Хөглүг каткың дыңналбастап,
Хөлүйүп-ле калган чүңүл?
Ам сээң хөңнүң сергедиптер
Аржаан эмни кайыын тывайн?

ДҮШТЕРИҢГЕ ЧАГЛАК ТЫПСЫН

Хөөнүмнүң уяралын аялгага сиңиргештиң,
Хуулгаазын делегей боор дүштериңге
Кудук-чайык ырлап-ырлап, даңгаар эртен,
Хөөлбектиң бырлаңы дег, эсти бээр мен.

Эсти берген бырлаң дилээн балык болуп,
Ээртинип, аай-дедир шуравайн көр.
Ындында-ла бүдөр четкен чиңге кокпам
Ырай берип, хензиг ужуун чидирип боор.

Сеткилимниң кударалын ыры кылгаш,
Сенче углай база катап ужудар мен.
Чырык черге өскүс калган күзелдерим
Чылыг, өңнүг дүштериңге чаглак тыпсын.

* * *

А мээң база
сеткилимниң
эң-не ханы булуңунда
буян-чолду тарып, өстүрер,
бузут-бакты ажып тиилээр,
амыдырал-чуртталгамны
айлажып-карактажыр
сылдызым бар,
ылап-ла бар!

* * *

Карактарың дүп чок ханы ээреминге
Дүлнүрүнден чалданы бээр чорааным шын.
«Кажан-на-бир эштип чадааш, тырттыңдың» деп,
Дүвүрээзин бир-ле черден мени дозар.

Ээрем безин далай кылдыр сагындырып,
Эштгип чадааш, сугга дүжер чазып чордум,
Ынчалзajok өскелерге дөмейлешпес
Ыдык чараш мөзүңде бир сорунза бар.

Сактырымга, эрте берген чуртталгамда
Салым-чолум сээң-биле доңнашкан дег.
Ам бо өйде танып чадап, падын барап,
Азып-тенип чоруурум-даа чадавас боор.

* * *

Шагда-шагда эрткен-даа бол,
Сагыжымдан үндүр шыыйып шыдавазым,
Өйлөп-өйлөп сеткилимге кире дүжүп,
Өстү-баарны чыыра соп кээр сактыышкын
бар.

Шак ол өйнү эгидерин күзевес мен,
Саарыглаан шапкын хемим оожургаан.
Кажанда-даа ийи бажы дегжип болбас
Хаялар боор салым-чолга онааштывыс.

Каш-даа чылда ужуражып душпаан-даа бол,
Ханы бодал, муңгак сеткил, човуур сиңген
Карактарың ам-даа чүрээм өрүмней бээр...
Хары-даа бол, чүгле дириг чорууруң кай.

АЖЫ-ТӨЛҮМ АВЫРАЛДЫГ ШКОЛАЗЫ

Амыдырал делгеминче
Ак орукту изеп берген
Ачы-буянның школавыстың
Ам бо үеде байырлалы.

Сезен чылдың нүүрүндө
Чеже кижиге эжиин ажып,
Эртем-билиг ээреминче
Эжиндирип кирбээн дээрил.
Эң-не солун, катап келбес
Элээди чаш үелер-даа,
Баштак-хөглүг классчылар,
Башкылар-даа уттундурбаан.

Чапсарларда сүржүп ойнаар
Чадалар-даа биеэ хевээр.
Сактырыңга, дагын катап
Чашкы шааңда келгензиг-даа.

Адын безин адаптарга,
Арны-бажың изиш кынныр,
Парталарга кадарлажыр
Баштайгың ам бар бе, чок бе?

Бар-ла турган билиин, күжүн
Чашка өргүп, харамнанмаан
Башкыларны көөрүңге,
Чалыгы, чараш олчаан-дыр бе?

Чогум бодум өөрөнмээн бол,
Чодуг ижим ужуктап каан,
Салым-оруум доңнашканы
Ажы-төлүм авыралдыг школазы.

ТЫВАНЫҢ РОССИЯГА КАТТЫШКАНЫҢДАН 100 ЧЫЛ БОЛГАНЫҢГА

Эрте-бурун шагдан-на
Эгээртинмес байлак төөгүлүг
Алдай, Саян ыдыктарлыг
Аңчы, малчын тыва чон бис.

Улуг Ада Россияның
Уруу болуп демнежиң,
Өрген каккан хүнүвүстен бээр
Өлчей-чолдуг чүс чыл болду.

Шак-үе дургузунда,
Шапкын хем дег, хөгжүдүвүс.
Хоорай, суурлар тыва черде
Хорагай дег чаттылды.

Эгин кожа чурттап чорааш-даа,
Эмин эрттир орусчуй-даа бербээн бис.
Төрөл чоннуң чаңчылдарын чидирбейн,
Төрээн дылды кадагалап алдывыс.

Аас чогаал, хөөмейни делегейге
Алдаржыткан уран-мерген чон-дур бис.
Ынчангаштың орус-тыва найыралы
Ыры-сөске, йөрээлдерге чаңгылан-на!

* * *

«Чүге шүлүк биживестей берген сен?» деп
Катап-катап ылавылап айтырбаңар.
Чүреккейим ондап-остаан балыглары
Кара шагда сорбуланып кадыгланган.

Адым-сураам дыңналбайн баарга-ла,
«Амыр-тайбың удаан-дыр» деп бодаваңар.
Хөрээм өйген бодалдарым, сеткил-хөңнүм
Хөйге сөглээр үем дөмей чедип келир.

Чүрээм күжүр соп-ла чорза,
Шүлүктерим кайын каар мен.

ОГЛУМ БИЛЕ КЫЗЫМГА

*Ойнун, чиктин, оџдун оџттаар
Оюм-даа бар, дайым-даа бар.
Оолдун, кыстын, ойнун ойнаар
Оглум-даа бар, кызым-даа бар.
(Тыва улустун кожамы)*

Чуртталгамнын џнун џннеп, утка киирген,
Чуруп пџкпес, шүлүүмге-даа бижип тџтпес,
Алдын хун дег, мџнгун ай дег, дын-на чаңгыс
Аксым-кежии — кызым биле оглум-на бар.

Туман бүргџэн калчаа шуурган оруум дозуп,
Туругже-даа чыгады бџэр үе турган.
Ынчалза-даа ийистер дег хџкпештерим
Ырак черден чырык хунум оруун айыткан.

Шак бо айдын џртемчейде чүү-даа чүвџэ
Чассыгларым силерни мен орнапас мен.
Ынчалзajok дужап алыр хџннум-не чок,
Ырым ышкаш хостуг болгаш чоргаар болуңар.

Кежик-чолдун дџэжизин амзап чорааш,
Кезџ шагда чедишкиннин џннүү болуп,
Ада-иеңер адын черле баксыратпайн,
Ак чолдуг чуртгаарыңар күзџэр-дир мен.

КАДЫ ЧОРЗА

Ыдык, чараш күзелдерже сорук киирип,
Ынакшылым, найыралым ужуктап каан
Кайгап ханмас, ырлап пџкпес чалымы назын,
Кажанда-даа сџџн-биле кады чорза!

Ынчалзажок өртемчейде чүү-даа чүве,
Чараш хектиң чайны өттүр эдип чайлааш,
Сарыг бүрү дүжүп турда, тулары дег,
Ырын ырлааш, доозар өйү база турар.

Чазын үнүп, маңдып оран шымыл көк дег,
Чалыы чараш назын-биле байырлажып,
Амыдырал-чуртталганың артын ажып,
Ажы-төлгө чагыг-сөс бээр үем келир.

* * *

Өөрүшкү, муңгаралдың
Өртээддерин солуп чоруур
«Амыдырал» деп ылгын айттыг
Ажык шөлде чортуп ор мен.

Кара довураан эстеңнедир
Казыргы-даа долганып кээр.
Кактырбазын кыза-кыза,
Карбандырып оран-дыр мен.

Кайы ыракта чиргилчинни
Кайгамчыктыг хөл деп бодааш,
Кагып-суксааш чедеримге,
Кара шалбаа болу бээр-дир.

Ынчалзажок, күжүрлерим,
Ырмам сынмас, чажым чанмас.
Казыргыга кактырбас мен,
Кара шалбаа дүшпес-даа мен.

Орай-даа бол, эрте-даа бол,
Ыдык артка кокпам келир.
Оруум канчаар шөйүлгенин
Ынчан харын шылгагай бис.

ТЫВА ДЫЛЫМ

Кадыр-берттиг даглары хаажылаан,
Калбак-ногаан эзимнери чаттылган,
Шынаа-шөлдери чоргаар шөйүлгөн
Шынап онза бойдустуг черимни.

Кара чаштан эргеленип өскеним
Хайыралыг тоолзут оран Тывамга
Ындынналган сеткил-хөңнүм ырызын,
Ынакшылым йөрээл сөзүн сөңнедим.

Төрээн черимни ыдыкшыдарым дег,
Төрээн дылымга ынаам хемчээли чок.
Эьтге-ханда, чүддү-чүректе сиңниккен
Эң үнелиг эртинем — тыва дылым.

Ынчангаштың мээң төрээн дылым —
Ырым-шүлүүм чүглөп берген Сагызыным,
Тайга черден сыстып үнгөн эң-не арыг
Дамырак суум, төттүнмес бай үүжем-дир.

* * *

Караам чажы төгүлбестээн..
Кадыгландыр бодап аарга,
Кандыг кончуг берге чүвел.
Канчаар болдуң, күжүр чүрээм?

Сагыш хандыр хөглөп, хөөрөп,
Ырлап-сыктап чораанымны
Ында-хаая сактып келгеш,
Сакпаам адаа ажыш кынныр.

Сактырыңга, хая-даш дег.
Саргый-ла бээр баарлыг-ла мен.
Көөрүңге, көжээ ышкаш,
Хөлзей-ле бээр хөөннүг-ле мен.

ШАГАА-БИЛЕ

Шагдан тура өгбелерниң
Шагның чаазын уткуп чораан
Ылап онза байырлалы —
Ыдык Шагаа чоокшулап ор.

Чаа-ла даң адып орда,
Шайывыстың үстүн өргүүл,
Чаагай кадык, үүжевисти
Чазып-бузуп делгээлиңер.

Сарбашкын чылы аьттанмаанда,
Сагыжывыс арыглаалы.
Эрги чылды үдеп тура,
Эки чүүлден йөрээлиңер.

Дагаа чылы моорлап кээрге,
Дайын-чалбак болбас болзун!
Ак-көк Тывам бойдус байлаа
Арыг хевээр артып калзын!

АЧАМГА

Амыдырал аадаңын чүктеп шыдаан,
Ажыл-ишчи, улус-чонга хүндүткелдиг,
Ачы-буяны кижилерге эгээртиңмес
Ачам меңээ кезээ шагда үлегер боор.

Кайгамчыктыг алдар-аттыг сымдыс эвес,
Карман долу төгериктиг кожай эвес,
Айның адаа чырык черге дириг чорааш,
Анаа бөдүүн чолаачы бооп ажылдап каан.

Черге чорааш, чорумалды черле кагбас.
Чеже удаа кижилерге дуза каткаш,
«Четтирдим» деп чаагай сөстү дыңнаваан дээр..
Сеткил-хөңнү эмин эрттир биче кижки.

Чажывыста күжүр авам аарый бээрге,
Сагыш-чүрээ бужурганып өскерилбээн.
Ажы-төлү, өг-бүлөзи дээш бердинипкен
Ачам ышкаш дириг бурган кайда барыл?

Кажанда-даа кижилерже хөрээн чайып,
Халып, шурап турганы чок, топтуг болгаш,
Чораан боду орлан-эрес, баштак чаңныг,
Чону — чоорган, хөйү — хөйлең болуп чорду.

«Чежемейниң амыдырал берге-даа бол,
Черле быжыг, турум бол» деп чагып чораан.
Аптар-чиптер авыяаска хөңнү-ле чок,
Ачамга мен кезээ шагда чоргаараар мен.

ДОПЧУЗУ

Шүлүкчүнүн чырык адынга. Эге сөс. 3

ПРОЗА

Март-оол ХОВАЛЫГ

ИДЕГЕЛ. Тоожу. Уланчызы.

Эгези 2016 чылдың 2-ги дугаарында.

Чедиги эге	5
Сески эге	9
Тоску эге	14
Онгу эге	18
Он бирги эге	21
Он ийиги эге	23
Он үшкү эге	26
Он дөрткү эге	27
Эпилог орнунга	33

ПОЭЗИЯ

Адлынмай САГАН - ООЛ. Шүлүктөр.

Карак чажы	35
Доңар чүмүл?	36
«Мана» дээн сен	36
Сактып тур мен	37
Күжүм чидер	38
Эртенниң-не	38
Харыы	39
Дүжүм чечээ	39
Хая көргөш	40
Бүдүү үе	41
Сеткилимни агаарладып...	41
Камнап чоруул	42
Шагаа-биле!	42

П Р О З А

Сергей Н О Р Б У. *Чечен чугаалар, проза-шулуктер.*

Эжик	44
Хуулгаазын даш	47
Композитор	49
Хову	50
Черзи	52
Эгээ	53
Күрүне дугайында туугай бодалдар	55
Өглөр орну	56
Казыргы	57
Хөлеге дег...	58
Бедик эл	58
Беш көпеек, чаш назын	59
Хөрек иштээн хем орну	60

П О Э З И Я

Эрес К О Л. *Шулуктер.*

Идегелим ам-даа өшпээн	62
Сагыжымны часкарам	63
«Сагыжымның шыва тону элей берген...»	64
Чоорул ону	64
Чааскаанзырал	64
Эжеш сонеттер	65
Эжеш сонеттер	66
«Чаражыңны, чалыгы хадың, чаражыңны!»	67
Муңгак бодал	68
«Дүвүлүг хат дүннү чалчып, бустап улаан...»	69
«Өртемчейниң эргилдези — часкы өйнү...»	69
Чүрек-биле чугаалажыг	70
Чүге, чүрээм?	71
«Кударалым куюлдулар сылдаг тыппайн...»	72
Оруумга-ла чедип алза...	72

Азас хөлүм	72
Есенинге	73
Поэзия	74

Ч А А А Т Т А Р

Ондар М О Н Г У Ш. *Шүлүктөр.*

<i>Назынынга чалынмас эне. Э. Мижит.</i>	75
Төрээн суурум	77
Кызыл-Тайгам	77
Чеден хар	78
Иелерге мөгейиңер!	79
«Амыдырал чаңгыс черге турар эвес...».	79
Төрүттүнген черим	80
«Агы-каңгы катай үнген...»..	80

Ч А А А Т Т А Р

Байыр-Мөңгө Б А Н Д А Н. *Чечен чугаалар.*

<i>Өскөн кыштаан бижип эгелээн оол. Э. Мижит.</i>	82
Ынакшылдың хеми	83
Сөөлгү чечек	85

П О Э З И Я

Ангелина О Н Д А Р. *Шүлүктөр.*

Авамга	89
Эрги шүлүк кыдыраажындан	90
«Кажан-на ийик, ужуражып душчуп кээр бис,	90
«Чараш оолак, менче дыка кайгава даан...».	90
«Мөңгө ногаан оңмас шивилер...».	91
Эптиг-ээлдек шырай-арын...	91
Кайы хире меңээ ынак чораан ийик сен...	91

Өртемчейде сылдыстар-даа тоглап болур	92
Булак	92
Дүштериңге чаглак тыпсын	93
«А мээң база...».	93
«Карактарың дүп чок ханы ээреминге...».	93
«Шагда-шагда эрткен-даа бол...».	94
Ажы-төлүм авыралдыг школазы	94
«Тываның Россияга каттышканыңдан 100 чыл болганынга...»	95
«Чүге шүлүк биживестей берген сен?» деп...».	96
Оглум биле кызымга	97
Кады чорза	97
«Өөрүшкү, муңгаралдың...».	98
Тыва дылым	99
«Караам чажы төгүлбестээн...».	99
Шагаа-биле	100
Ачамга	100

Литературно-художественное издание
“УЛУГ-ХЕМ”
На тувинском языке

Редактор выпуска: **Э.Б. Мижит**
Верстка: **А.Э. Мижит**
Корректор: **А.А. Кужугет**
Иллюстрация на обложке: **А.Э. Мижит**

Журнал отпечатан в типографии ООО «Кооператив «Журналист»,
Республика Хакасия, г. Абакан, ул. Советская, 71.
Сдано в набор 01.10.2016 г. Подписано в печать 13.10.2016 г.
Свободная цена

ГАУ «Редакция журнала «Улуг-Хем»,
667000, г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 57.
Формат 70/100¹/₁₆. Физ. печ. л. 10,5. Тираж 400 экз.

